

biblioteka
Virtuelne vertikale
edicija
savemeni roman

Nº.5

**Lebrecht Gaspar
Pepelište**

Izdavač:
Udruženje nezavisnih pisaca Srbije, Beograda

Za izdavača,
Glavni i odgovorni urednik:
Živojin Ivković

Lektor:
Nevena Bojičić

Tehnički urednik:
Vasa Radovanović

Copyright, 2018. – UNPS Beograda

Ni jedan deo ove publikacije, kao ni publikacija u celini, ne sme se reprodukovati, umnožavati, preštamovati niti u bilo kojoj drugoj formi i bilo kojim drugim sredstvima prenesti ili distribuirati bez odobrenja izdavača.

Sva prava za objavljivanje ove knjige zadržava izdavač prema odredbama Zakona o autorskim pravima i autorskom ugovoru.

ISBN 978-86-88963-09-1

**Udruženje nezavisnih pisaca Srbije,
Beograda 2018.**

Lebrecht Gaspar

Pepelište

roman

Beograd

2021.

3

Dan prvi

Budilnik se još nije oglasio a penzionisani artiljerijski major Jugoslovenske kraljevske vojske, Gavrilo Seferović, već je bio budan i na nogama. Stajao je kraj prozora u salonu sa šoljicom čaja od kamilice u ruci i odsutno gledao mutno jutarnje nebo iznad krovova Senjaka. Odavno je zaboravio ukus prave kafe, bezmalo dve godine kako je nije okusio. Nedostaje mu još uvek iako se s vremenom navikao na jutra bez njenog mirisa i ukusa. Ciguru, surogat kafe, prepržen koren cikoriije, nije voleo, kao ni sve ostalo čime su se ljudi služili ne bi li koliko-toliko zamenili skoro zaboravljeni, sada već nedostižno omamljujući miris upravo svarene tamne tekućine. Kao i sve ostalo, i kafa se mogla nabaviti na crnoj berzi, naravno, po ceni nedostižnoj za većinu ljudi. Ali Gavrilo zarad svog dostojanstva nije želeo da je kod švercera kupuje, čak ni za Đurđić, porodičnu slavu.

Milica, Gavrilova supruga, već je bila na nogama i poslovala je po kuhinji, kao što je, uostalom, činila svakog jutra.

Njima budilnik i nije bio potreban. Budio se Gavrilo uvek u isto vreme. Rano, i po navici. Milicu je pak budilo neko žensko šesto čulo. Ma koliko da je Gavrilo bio obazriv i tih, svaki put, čim bi ustao iz bračne postelje, Milica bi to nepogrešivo osetila i, kao po nekoj tajnovitoj komandi, otvarala svoje krupne bademaste oči.

Naviku da se rano budi i ustaje Gavrilo je stekao još

na vojnoj akademiji i godinama je nije menjao, naročito tokom prvih godina službovanja u niškom garnizonu, gde je započeo karijeru aktivnog oficira, ispostaviće se – uspešnu i burnu vojničku karijeru trupnog oficira, kojom se i te kako mogao dičiti. Zašto i ne bi – nije mala stvar učestvovati u tri rata i brojnim bitkama. Doduše, beše mu na ponos dok je trajala. A trajala je sve do onog časa kada je prekomandovan u Podoficirsku artiljerijsku školu u Paraćinu, a potom, deceniju kasnije, i u štab Druge armije. To behu godine rutina.

Navika da rano ustaje priskrbila mu je na početku karijere tiho i prećutno uvažavanje srpskih seljačkih sinova, redova i podoficira. Njihovo puno poštovanje zadobio je tek kasnije, tamo gde se poštovanje i stiče, u boju. Gavriilo ga je stekao u bici kod Kumanova. Tog dana su se na bojištu čuli jedino topovi pod njegovim zapovedništvom. Od praskozorja je bio na nogama i pokušavao da kroz maglu prati pokrete trupa, i srpskih i turskih, nedugo potom i razvijanje trupa i tok bitke. U onoj gužvi i pometnji veze behu u prekidu, u pozadini artiljerija nije čak ni bila u pokretu, posumnjao je da možda nisu ni znali da je Kumanovska bitka otpočela. Mirovala je daleko od prvih linija sukoba. Od jutra, telefonske veze su bile loše, čak i kada su vezisti i uspevali da ih nakratko uspostave. Stoga je Gavriilo svoje izviđače odašiljao na sve strane kako bi imao pravovremene informacije o pokretima i napredovanju neprijatelja. Tako je i uočio snažno, skoro neodoljivo nadiranje Bitoljske redifske divizije, koja je napadala desno krilo srpske vojske. Uočio je mladi poručnik Seferović da je jedan srpski puk pod snažnim pritiskom na oslabljenom krilu. Pitanje je bilo samo kada će popustiti pod pritiskom brojno nadmoćnog neprijatelja. Turski pukovi neodoljivo nadirahu kada je Seferović naredio svojim baterijama usiljen pokret na pozicije koje je prethodnih dana unapred ocenio kao pogodne za delovanje, predviđajući moguće turske pokrete i moguće pravce nadiranja. Ispostavilo se da se njegov instinkt stratega nepogrešivo ispoljio. To i ne bi trebalo da bude neko čudo, jer on potiče iz oficirske porodice. I otac i deda su mu bili

oficiri. Ko zna kako bi se okončao prvi dan u ratu sa Turcima da nije ustao u sam cik zore i da nije postupio na svoju ruku. Ko zna? Samo, Gavrilo tome nije pridavao posebnu važnost, niti je o tome govorio. I kasnije, držao se Gavrilo te svoje navike, i onih zimskih dana u Albaniji, dok je sa svojim prijateljem i pobratimom Lazarom Demajom na plažama Drača iščekivao francuske submarine, i kasnije, na Vidu i Krfu. Ni na Solunskom frontu i pod komandom đenerala Pavla Jurišića Šturma nije menjao svoju naviku, ustajao je prvi, pre svojih oficira i vojnika, a često poslednji odlazio na počinak. Njegovi vojnici su se šalili sa njim, pitajući ga da li je možda u kakvom srodstvu sa onim Prusom, Šturmom, da li ih je možda ista švapska majka rodila i vaspitala. I onog odsudnog dana kada je počeo proboj fronta, prvi je bio na nogama. Još pre svitanja, njegovi su se topovi prvi oglasili. Najavio je juriš u domovinu i povratak srpskih domaćina svojim ognjištima.

Ni kada su ga, godinu dana nakon atentata na kralja, iznenada i bez unapređenja penzionisali u činu majora, Gavrilo Seferović nije promenio svoje navike, nastavio je da ustaje u praskozorje, pre svitanja i pre petlova.

Prastari limeni časovnik sa dva zvona još je u rano proleće prve godine rata premestio iz spavaće sobe u kuhinju i namestio ga da zvoni tačno u 6.38, da označi trenutak kada je prva bomba pala na Beograd, da ga svakog jutra podseća na kukavički i nečasni napad *Luftvafea*, da slučajno ne zaboravi nemačko beščašće.

Zarekao se Gavrilo da nikada neće zaboraviti dan i čas kada je Milica mogla da pogine. Doduše, mogao je i on sa njom da nastrada, samo što o sebi nije razmišljao na taj način, jer on je vojnik, a vojnik o sopstvenom životu ne prosuđuje kao o životima civila, niti kao civil. Vojnik sa sopstvenom pogibijom računa. To je Gavrilo sa sobom raščistio odavno i o tome nikada više nije razmišljao. Jeste da se plašio, ko se ne plaši smrti, ali nije dozvoljavao da ga strah parališe. Zato je valjda i bio dobar oficir i još bolji vojnik. Da se onog jutra nije zadržao pred ogledalom duže nego obično, pokušavajući da do savršenstva namesti svoju kravatu,

krenuli bi ka hramu, na uskršnju liturgiju, i ko zna šta bi se desilo – sutradan je saznao da je bomba pala na put kojim uobičajeno idu u crkvu. Božja volja.

Ponekad je do najsitnijih detalja razlagao sopstvene postupke. Čini mu se da je prepoznao razloge potrebe za reskom zvonjavom budilnika; kao da se podsvest sama potrudila da se zaštiti, da zaustavi sled mučnih misli koje su ga pratile. Veruje da se podsvest izborila za to da ga budilnik iz jutra u jutro podseća da nema pravo da bude malodušan, da nema pravo da se preda očaju, da mora da usredsredi svoj bes i da prekine neprijatnu tišinu koja je tog aprila ispunila njegov i Miličin život.

Gavrilo uzdahnu i odmače se od prozora, pa tacnu sa praznom šoljom odloži na komodu. Nervozan je i ne zna kud bi se deo, pa se vraća do prozora. Staklast i tup pogled je upravio u daljinu, gleda i ćuti. Jedva da diše. Vidi oblake nad Savom, ali ne prepoznaje ih. Ne miče se, lice mu je u grču, neko ko bi ga video pomislio bi da je usredsređen na nešto ili da možda osluškuje.

I Milica ćuti u kuhinji.

U kući je neko vreme vladala tišina. Onda se iznenada iz kuhinje začu šuštanje vode. Bat Miličinih koraka u Gavrillovoj glavi odjeknu kao daleka eksplozija. Zveket posuđa i pribora za jelo nane mu bol.

To je Milica u trpezariji postavljala sto za doručak.

Kada bi, kao nekada, cela porodica bila na okupu, pa da skupa doručuju!

Gavrilo i dalje stoji kraj prozora, tupog pogleda. Magla se već razišla i blagi sunčevi zraci se razlivaju preko krovova. Obrisi Bežanijske kose titra u daljini.

„Gavrilo, hajde da doručuješ“, trže ga Miličin glas. „I zatvori taj prozor, nazepšćeš, hladno je.“

„Nešto nisam gladan“, odgovori joj.

„Znam, Gavrilo, znam da nisi. Ipak, samo malo. Pripremila sam prženice i mrs.“

Gavrilo se bezvoljno odvoji od prozora i lagano ga zatvori, pa krenu ka trpezariji. Milica je u pravu, doista je sveže.

Dočekala ga je kraj postavljenog stola.
On priđe stolu i sede, pa i ona sede za njim.

„Prijatno“, prošaputa Gavrilo.

„Takođe“, odgovori ona.

Jedu u tišini. Čuje se samo zveket pribora.

Gavrilo podiže glavu i prekide muk.

„Gospođa Draga je malopre otišla u crkvu.“

„Iz jutra u jutro. Jadnica.“

„Da. Otkako je Milutin streljan, ne propusti jutro da ne ode u crkvu.“

„Da li je i Svetozar krenuo sa njom?“

„Nije.“

I opet zavlada tišina.

„Gavrilo, idi posle do Svetozara.“

Gavrilo podiže pogled i dugo ga zadržava na Milici.
Onda jedva primetno klimnu glavom.

„Hoću“, promrmlja. „Hoću.“

Milica ga pogleda, ali kroz njegov bezizražajan pogled nije mogla da pronikne u njegove misli. Da li ih uopšte ima?

Kada su završili sa jelom, Milica ustade i poče da sakuplja posuđe i pribor. Gavrilo ju je posmatrao i pitao se kako može da bude tako tvrda.

Kao da mu čita misli, Milica podiže pogled ka njemu i obrati mu se uz blag, sažaljiv osmeh.

„Gavrilo, hajde, idi do Svetozara pa ga ubedi da skupa odete malo međ svet. Izvuci ga iz kuće, razgovaraj sa njim, uteši ga.“

„Hoću, Milice, hoću“, odgovori joj odstupajući od trpeze.

„Potrebna mu je podrška, Gavrilo, mili moj.“

„Znam, znam“, mrmljao je oblačeći kratku čojanu dolamu.

„I uteha“, kao da sa sobom razgovara, došapnu mu Milica.

„Znam, Milice“, nervozno odgovori Gavrilo i zaputi se ka predsoblju.

Nedugo zatim, izašao je iz kuće. Pre nego što je za sobom zatvorio ulazna vrata, duboko je na čelo navukao filcani

šešir.

Sat kasnije, Svetozar i Gavriilo su već išli ulicom, jedan kraj drugog, naizgled odmerenim a ipak umornim, teškim korakom, nogu pred nogu, kao da se nikud ne žure. Zapravo, i nisu se žurili. Nije im ovo prvi put tokom ove dve ratne godine da skupa idu tim putem i da čute. I ovog martovskog dana odredište im je reka. Po navici idu ka reci, mada su mogli i na drugu stranu, ka Topčiderskom brdu ili ka parku i Miloševom konaku. Ali nisu. Reka im je nudila sebe, od ljudi napuštena, i svoje obale. Pružala im je potreban mir i tišinu, nešto poput zaborava, a to je obojici bilo potrebno. Koračajući obalom, zaboravili bi sopstveno postojanje, reka bi ga odnosila sa panjevima koji su, jedva приметni, plutali površinom.

Na reku su silazili putem kojim su i pre ovog rata silazili na vodu. Samo, to su bila druga i drugačija vremena, u svakom pogledu bolja, jer od ovih se gora ne mogu zamisliti. Često su sa svojim porodicama nakon nedeljnog ručka odlazili u kratke popodnevne šetnje. Tada ih je na drugačiji način privlačila Sava. Mamila ih je svojom obalom i svojim mirisima. Silazili su na njenu obalu leti, ali i s jeseni i s proleća. Imala je svojih draži i zimi. Išli su u ono vreme njih dvojica i u nedeljne prepodnevne šetnje sa svojim sinovima, Milutinom i Rastkom. Obilazili su dečaci svoja tajna skrovišta i gusarske lagume, a oni su im, očinski i muški, čuvali tajne. Bilo je to davno. Tada su im sinovi bili golobradi dečaci.

Leti su ih, u ono vreme, vodili na klupsko kupalište i na plivanje u ograđenom bazenu na splavu, a u proleće ili s jeseni na teniske terene. Vodili su ih tih godina da gledaju prve vaterpolo utakmice u Beogradu.

U vreme letnjih žega, cele porodice su silazile na reku i okupirale kupalište kraj šest topola. To je mesto u ono vreme bilo omiljeno letnje svratište žitelja Senjaka. Prostrtom ćebadi žene su omeđavale svoj prostor, a svojim telima su štitile košare sa posuđem i hranom. I Gavriilo je tokom vrelih letnjih meseci svoju porodicu vodio do kupališta. Često se i sa Svetozalom dogovarao da skupa idu,

čemu su se dečaci naročito veselili. Njihove žene nisu na kupalište u korpama donosile šerpe sa pripremljenim ručkom. Oko podneva bi se oblačili i skupa odlazili na ručak u *Bob klub*. Posle ručka, žene bi se sa decom vraćale do svoje čebadi na plaži. Dečaci bi trkom odlazili na splav, a one bi ostajale i izležavale se na suncu. Svetozar i Gavrilo bi pak ostajali sa prijateljima u klubu i uz piće i obavezan duvan vodili muške razgovore, najčešće o politici. O čemu inače? Gavrilo je običavao da u *Bob klub* svraća i preko nedelje. U njemu je vladala neka posebna atmosfera. Osećao se tamo prijatno, krajnje neusiljeno, nije morao da vodi računa o svojim manirima, na šta je bio prisiljen u nekim drugim klubovima ili kafanama u centru grada.

Bilo kako bilo, od ranog proleća pa do kasno u jesen, kad god su im to prilike dozvoljavale, išli su Milica i Gavrilo sa prijateljima u prijatne večernje šetnje uz reku ili niz nju, kako kad. Nakon tih šetnji, svraćali bi na večeru u neku od mnogobrojnih kafana načičkanih kraj reke, čiji su se vlasnici nadmetali čije su kuhinje bolje a špecije ukusnije. Gavrilo je najčešće vodio svoje prijatelje u čardu Pište Adera, na nadaleko čuvenu riblju čorbu sa savskom vodom ili na njegov čuveni fišpaprkaš. Valjda su ga zbog toga svi od milošte zvali Pišta-bači. Nisu propuštali priliku da se pogozbe ribom sa roštilja, ali samo onda kada im je sam Pišta preporučio značajnim i nekako zavereničkim namigivanjem. To Pištino namigivanje a potom kolutanje očima značilo je: *dragi moji, ovo sam samo za vas sačuvao od ovih izelica*. A tih izelica je u Pištinoj čardi uvek bilo napretek. Za Pištu se pripovedalo po kraju da je bio čovek na svoju ruku, tvrdoglav i priličan namćor, ali u svakom slučaju pošten i na svom mestu. Iako je došao u Beograd iz Novog Sada odmah nakon Velikog rata, iz nekog tajanstvenog razloga taj ne bi ni za živu glavu dunavsku ribu u svojoj kuhinji spremao. Sa zemunskim alasima i onima iz Beogradske ribarske zadruge vazda je bio u nekakvoj zađevici i svađi. Svima je tvrdio da je savska riba ukusnija, da bez savske vode nema ni ribljeg paprikaša, a kamoli dobre riblje čorbe.

Uz nadmeni smešak je osporavao nazovitajne recepta-

ta zemunskih alasa tvrdeći da su to obične koještarije, govorio je da sva tajna dobre riblje čorbe leži u savskoj vodi. O dunavskoj je govorio, sa gađenjem, da je sama bečka fekalija.

Jakako, imao je Pišta uspeha sa svojom propagandom. To što su kod njega svraćala senjačka gospoda nije bilo nimalo čudno. Redovni gosti su mu bili tamošnja gospoda, činovnici najčešće, mada ni radnici sa svojim porodicama nisu bili retka pojava. Svraćali su kod njega i žitelji Čukarice, pa i iz Rakovice. Nije bila retkost zateći nekog sa Vračara ili iz samog centra prestonice.

Kada se jednom prilikom kod Pište pojavio neki švapski gvoždarski trgovac iz Zemuna, Andreas Majerhofer, sa svojom gospođom i ćerkom, Pišta je likovao. Te je večeri, u slavu svog trijumfa nad zemunskom konkurencijom, častio celu kafanu, a ciganska kapela je svirala do ranih jutarnjih časova. O tom događaju dugo se pričalo, čak i po konkurentskim kafanama.

Onda, kada je u leto one prve ratne godine Savom do Beograda doplovio prvi leš, Pišta-bači je zlotvorima opsovao mrtvu majku i po kuhinji je porazbijao sve što mu je došlo pod ruku. Nikada ga niko, ni pre ni posle toga, nije video tako raspomamljenog od besa. Sve vreme je vikao – na mađarskom, doduše, pa ga niko nije razumeo. No s obzirom na to na šta je Pišta ličio i kako se ponašao, niko od onih koji su se zatekli u kafani nije bio u dilemi: o zlikovcima nije imao nijedne lepe mađarske reči. Tog se dana Pišta zakleo da nikada više neće ni spremati a bogami ni u svojoj kafani služiti savsku ribu.

Nikada više nećem jedem ribu!, vikao je tako da se orilo čardom. *Neću sa savska vodom da pravim čorba! Nećem više spremam riblji čorba!*, galamio je.

Od tog dana, u njegovoj se kafani doista više nije moglo ništa od ribe jesti. Zapravo, više nije moglo da se jede baš ništa. Moglo je samo da se pije. Držao je samo rakiju i vino. Ni ciganske muzike više nije bilo kod Pište.

Danas, Gavriilo nema želju da kao nekada svrati u klub ili u neku od preteklih kafana. Samoća i tišina mu više

prijaju. Najviše bi voleo da je u šetnju otišao sam. Ipak, poslušao je Milicu i nagovorio Svetozara da skupa krenu.

I ovog jutra uputili su se, po navici, ka nekadašnjem popularnom kupalištu kraj šest topola. Proći će kraj kluba, ali neće svratiti, ne stoga što je izgubio predratni sjaj niti što je hrana postala loša. Gavriilo neće svratiti u klub zbog Svetozara, a on neće jer više nema Milutina.

Zaobići će Gavriilo klub kao što čini još od maja četrdeset prve. Uostalom, tamo više nema ni njegovih prijatelja. U klubu više nema onih ljudi koje je poznao, makar samo iz viđenja, ljudi koji bi ga razumeli, koji bi im u ovom trenutku svojom tihom i neusiljenom prisnošću pružili malo potpore, ljudske i moralne.

Nema više ničega. Sve se raspalo. Sve što je bilo vredno u ovom gradu rat je uništio, a ljude je, one koji su još u životu, razvejavao na sve strane. I sama zgrada kluba vidno je oronula, raspada se, boja se sa njenih zidova ljušti, daske na terasi odavno su istrunule, basamac i nahereni, kao i krov koji prokišnjava. Skoro niko više ne svraća u klub, malo je čak i onih, poput Svetozara, profesora istorije, i Gavriila, majora, koji ponekad prođu kraj tužno naherenih ostataka prošlosti. Retko se njih dvojica mimođu sa nekim ko je, kao i oni, došao na reku samo da se prošetaju. Najčešće se tu, kraj Save, vrzmaju deca zabavljena svojom maštom i igrom. Više se ni pijanci ne mogu videti u čestarama kako se obeznanjuju grleći svoje boce sa brljom.

I ovog jutra su njih dvojica sišli na reku da oslobode zapretanu tugu jer nema nikog ko bi ih video, nema nikog ko bi ih uznemirio, nema onih pred kojima bi ih bilo stid što iskazuju svoja osećanja, što su im oči krvave, kada im niz obraz potekne suza ili im se otme nesvesni i bolni uzdah ili juk. Došli su tu da se suoče sa sopstvenim odrazom u mreškavim talasima koji se prelivaju preko muljevite obale. Tu su da gaje sopstvena setna sećanja na one kojih više nema, da obnove svoju očinsku ljubav, da odagnaju strah od primisli da vreme može da leči rane, da se s vremenom sve zaboravlja, da i smrt vlastitog deteta bleđi i da čak i bol postaje manja.

Sklanja se često Gavrilo ovamo, u ovu pustošiju, da ga Milica ne gleda kada mu je teško, jer on je muškarac i oficir, čovek koji se navikao na tegobu, rat i smrt. Ovde ga nije stid, ovde može da plače i kuka, što pred ljudima ili kod kuće, pred Milicom, ne može. I ne sme od stida.

Tu su, kraj reke, i Gavrilo i Svetozar, na obali naplavljenoj otpacima, pustoj i napuštenoj, na nekadašnjem kupalištu koje se jedva raspoznaje od trnovite šikare i samorasta.

Dva starca hodaju uporedo ne gledajući jedan drugog. Skrivaju lice, odvrćaju ga jedan od drugog. Pogled im bludi daljinama. Samo oni znaju šta im je u duši i u srcu. Mirisi tenje ispunjavaju njihove uzdahe dok niz vodu ispuštaju svoj tihi jad kao papirnate brodiće. Široka reka ne pruža im utisak oslobođenja, čak ni tako pusta, naprotiv, pritiska ih poput memljive robijaške ćelije. Video je Gavrilo leševe kako plove Savom. Svoj osakaćeni život u ovim ratnim vremenima doživljava kao božju kaznu. Razume Pištu. Ima utisak da su mu usta puna savskog mulja.

Kao duhovi se kreću njih dvojica između obale i zapuštenog industrijskog koloseka koji ih vodi ka šećerani i ušću Topčiderske reke u Savu. Preko je pust špic ade, ni žive duše tamo nema. Ni na ovoj obali nikog ne vide, čak ni onih dokonih pecaroša nema.

Iz daljine, iz pravca Obrenovačkog drumu, do njih dopire brujanje kamiona. Ne vidi ih, vidik mu zaklanja još nedovoljno olistalo divlje rastinje koje je osvojilo napušteni, obezljudeći prostor između naplavljene muljevite obale i pruge. Ne vidi ih, ali nije mu čudno što ih čuje. Ne razmišlja o njima, prvo što mu pada na pamet jeste to da je bruj kamionskih motora samo još jedna tužna ratna činjenica. Zna Gavrilo da su danas samo vojni kamioni na drumovima. Zvuci okupatorskih kamiona dobro ne donose, to su glasnici zla. Nekog nekud odvoze da ubija, drugog dovoze da bude ubijen. Ratna ga stvarnost primorava da živi sa obespokojavajućom spoznajom o večnom stratištu. Nema mu druge. Sve i da želi da se skloni, kako bi mogao? Kuda bi mogao? Nasilna smrt je danas jedina izvesnost. Ima li

preživljavanje opravdanja, ili smisla? Da li je moralno preživeti? Zlo je svuda, a čovek se, izgleda, neverovatno lako navikava na njega. Zar je ovo zlo veće od onog koje je već dobro upoznao? Zapravo, može li se čovek naviknuti na dobro? Čini mu se da je zlo vazda prisutno. Pribojava se da je i sam oguglao na zlo, suviše je dugo živio sa njim oko sebe i, napokon, zar ovaj dvadeseti vek nije vreme samog zla, njegove pobede, možda konačne? Nije li se do te mere navikao na zlo da ga i ne primećuje u sebi? Ljudi kao da više i ne razlikuju dobro od zla. Izgleda da se izgovor za zlo oko sebe i u sebi lako pronalazi. Za sopstveno posrnuće najlakše će se izgovor pronaći – sila boga ne moli.

Kako odoleti zlu?

Na to pitanje Gavrilo više nema odgovor. A ćutanje nije odgovor.

Ili – kako prevladati zlo u sebi?

Ni u šta više nije siguran. Zar doista više ne ume da razluči dobro od zla?

Gavrilo osluškuje blisku buku ratnih kamiona. Buka dopire do njega, ali kamione ne vidi. Oseća se neprijatno: on je umirovljeni oficir koji svojoj otadžbini nije bio potreban u njenim najtežim trenucima. Buku čuje i njegov prijatelj, profesor istorije, udaljen sa beogradskog univerziteta odmah po ulasku nemačkih trupa. Čini mu se da buka u Svetozaru izaziva napetost, možda i strah, nesigurnost svakako.

Da li se to njih dvojica plaše?

Čovek koji korača kraj njega nema više čega da se plaši, kao ni on sam. Pa obojica su toliko izgubili. Skoro da su izgubili sve što se moglo izgubiti. Zašto bi se više plašili? Bar se za svoje živote ne bi morali plašiti.

Gavrilo se ne plaši, on je još uvek oficir. Nikada se nije odrekao svoje zakletve, niti ju je pogazio.

Koračaju i dalje, sve se više udaljavaju od koloseka koji je nekada povezivao zapad sa istokom, dva sveta, dve civilizacije, dve kulture, sve više zalaze u gusti čestak koji ih primorava da se kreću uzanom i skliskom stazom tik uz muljevitom obalu koju zapljuskuje mutna savska voda.

A strah? Nema ga. Ne boje se, bar se Gavrilo ne boji i

ne za sebe.

Ima li u nama saosećanja i ljubavi za druge? Šta ako su u onim kamionima osuđenici na smrt? A i da nisu u tim kamionima, zasigurno da nekim drugim kamionima odvođe neke druge sužnje na neko drugo stratište. Ovde, tamo, bilo gde. Šta se to sa nama dešava? Gde smo i kada to izgubili Boga? Da li je on nas napustio?

„Stoj!“, trže ih oštar, preteći uzvik.

Svetozar stade u mestu. Gavriilo, koji je išao za njim, napravi još korak-dva i zbunjeno se zatetura, izbegavajući da naleti na prijatelja. Obojica su bili iznenađeni, kao da ih je preteći povik pre zbunio, onako zadubljene u misli, nego uplašio. Tek kada je stao, Gavriilo podiže glavu i preko Svetozarevih ramena ugleda mladog čoveka u uniformi Vojske Kraljevine Jugoslavije. Nije mu video čin. Svetozar je delovao smušeno, Gavriilo je bio povređen. Taj mladi čovek, oficir Srpskog dobrovoljačkog korpusa, vređao je njegovu oficirsku čast noseći tu uniformu. Zato je i skrajnuo pogled na dvojicu vojnika sa karabinima u rukama. Uočio je da su u uniformama. Ljotićevci.

„Gde ste, bre, krenuli, a?“, podrugljivo podviknu mladi čovek u oficirskoj uniformi.

„Šetamo“, odgovori Svetozar.

„Ma nemoj? Šetate?“, isceri se uniformisani.

„Da, šetamo“, zbunjen je Svetozar mladićevom drskošću.

„More, majku vam vašu, krvarimo za vas, a vi, matore starkelje, šetate.“

„Mladi čoveče“, odlučno se usprotivi Gavriilo, „obraćaš se cenjenom univerzitetskom profesoru.“

„More, marš, bre, ti će' nešto da mi kažeš. Baš me, bre, briga ko je on. Može da bude i sam Sveti Petar. A znaš li ti, matori, s kim ti razgovaraš? Znaš li, bre, ti ko sam ja?“

Gavriilo ga odmeri skupivši kanje u tanak prorez.

„Ne, ne znam, da budem iskren. Mogu da pretpostavim. Sa žandarmerijskim kaplarom? Po akcentu, rekao bih, iz Surdulice.“

„Gubi se odavde da ti ne jebem majku majčinu!“, dre-

knu Ljotićev oficir i koraknu ka Gavrilu.

Gavrilo ne ustuknu ni koraka. Stajao je mirno i gledao obesnog mladića pravo u oči.

„Mladiću, ti to psuješ oficira, majora Jugoslovenske kraljevske vojske“, usprotivi mu se Svetozar. „Major Seferović je solunski borac.“

Oficiru dobrovoljačkog korpusa zasjaše oči. Drhtao je od besa, jedva se sudržavajući da ne ošamari Svetozara. Streljao ga je pogledom.

„Oficir, kažeš. Čiji, bre, oficir? Onog masona Simovića? Gubite mi se s očiju dok vas nisam dao išibati, bando izdajnička!“

Gavrilo je osetio da Svetozar drhti od ljutine. Uplaši se da bi profesor mogao da se suprotstavi toj fukari i zato ga uhvati za rame i snažno prodrma. Ne, neće dozvoliti prijatelju da nasedne na tu provokaciju. Šta bi time postigao? Ništa. To bi ga moglo samo glave stajati.

„Profesore, hajdemo“, reče mu i povuče ga k sebi. Već u sledećem trenutku, gurao ga je stazom kojom su upravo došli.

Svetozar ga poslušao i krenu ka kupalištu.

Nekoliko dugih minuta su koračali ćuteći. Mučan utisak ih je pratio. Obojica behu povređeni. Tek kada su došli nadomak prvih udžerica, Gavrilo se oglasi.

„Svetozare, hajde da svratimo na po jednu. Mislim da bi nam, nakon onoga, to stvarno trebalo.“

Svetozar klimnu glavom u znak odobravanja i, sa neodređenim osećajem olakšanja, duboko uzdahnu. Ipak, i dalje mu je sve u grudima treperilo a mučnina mu je stezala želudac. Možda će ga jedna rakija doista opustiti.

„Mogli bismo kod Pište“, predloži Gavrilo.

„Možemo“, odgovori Svetozar jedva čujno, ne podižući glavu.

Nije im trebalo mnogo do Pištine čarde. Uočili su je još izdaleka, onako sumornu i oronulu. Nekada širom otvoreni prozori, koje su krasile čipkane zavesice i muškatile u saksijama, bili su zatvoreni i prljavi. Kao da godinama nisu prani. Kao da ih ni kiša nije prala. Terasa je bila prazna, bez

stolova, ni klupa više nije bilo pod širokom nadstrešnicom. Prijatelji se uspeše uz drvene basamake pa u nekoliko koraka predoše preko škripavih natrulih dasaka terase i stadoše pred vrata.

Tišina i tama pokolebaše Gavrila. Možda je Pišta zatvorio čardu. Nije nemoguće. Iako je mesecima unazad šetao obalom i prolazio pored čarde, nije svraćao, a i ne seća se da li je tada radila. Čini mu se da je izgledala ovako, zapuštena. Doista nije obraćao pažnju, a i nije bilo ničega što bi mu je privuklo. Čak ni sada, kada se mašio za kvaku, nije bio siguran da je otvorena. Ipak, vrata je otvorio bez napora, uz jedva čujan zvuk. Ušavši u kafanu, odmah je ugledao Pištu. Stajao je za limenim šankom i krpom brisao čašu. Kao da to nije prestajao da radi još od njegovog poslednjeg boravka tu. Dakle, čarda je radila, a on se više i ne seća kada je poslednji put kročio tu. Moguće je da je proteklo i više od šest meseci. Nije li ovde poslednji put bio krajem prošle godine sa Veliborom, seljakom iz Ostružnice, nekadašnjim saborcem, veštım nišandžijom sa kojim je ratovao u prošlom ratu? Ili je to bilo nešto ranije? Čini mu se da je to ipak bilo krajem prošlog leta. Veliboru je bila potrebna Gavrilova pomoć. I potrudio se da pomogne svom vojniku i saborcu. To mu je bila ljudska i moralna obaveza. Tako je uvek činio i tako će vazda postupati. Povodom toga nikada nije bio u dilemi.

Čim je čuo da se vrata otvaraju, Pišta prestade da briše čašu, podiže glavu i zagleda se u pridošlice. Nije ih odmah prepoznao, lica su im bila u polutami, pod dubokim senkama. Tek kada su prišli, krčmarevo lice se ozari i na njemu se pojavi širok osmeh.

„Gospodin major, a ja sam se zabrinuo za vas, pa nema vas, bogami, cela ciganska godina.“

Onda se malo naheri i zagleda se u Svetozara.

„Gledaj, gledaj, i profesor je sa vama.“

Lice mu se najednom smrači i on spusti pogled ka šanku.

„Profesor, primiš moja saučešće.“

„Hvala, Pišta-bači, hvala ti“, skrušeno odgovori profe-

sor.

„Hajde, sedite, gospodo.“ Neočekivano spretno, Pišta zaobiđe dugačak šank i, onako nizak i pomalo zdepast, povede ih ka jednom od praznih stolova u uglu, kraj prozora.

„Kuća časti prva tura. Valja, zar ne? Za pokoj duše.“

Nekoliko prisutnih gostiju sa pažnjom je, a pomalo i sa čuđenjem, posmatralo kafedžiju kako obleće oko pridošlica, šta oko njih nikada nije činio. A i kako to sa njima razgovara? Mora da su to neki posebni i značajni gosti!

Iako je svu svoju pažnju posvetio starim mušterijama, zanimanje prisutnih za novopridošle goste nije promaklo njegovom lukavom oku. Naučio je on, tokom svoje ugostiteljske i kafedžijske prakse, da mora svoje goste da ima pod paskom; razni ljudi – razne ćudi, očas mogu da naprave kakav nered, da se posvađaju ni oko čega, da se pobiju, bogami, i noževe da povade pa da se pobodu, ili da se iskradu iz kafane pa da ceh ne plate, kô mufljuzi. To mu je, kao šegrta a potom i kao kalfi, bila prva lekcija, koju je dobro morao da savlada ne bi li jednom postao dobar i, što je naročito važno, uspešan kafedžija. Te je lekcije naučio prvo u rodnom Velikom Bečkereku, a potom je to umeće do savršenstva doveo u Ujvideku, kako je nazivao Novi Sad. Sada mu pak to znanje više služi da svoju glavu sačuva nego da nešto zaradi. Uostalom, otkako je počeo ovaj rat, zarada mu je poslednje o čemu razmišlja. Zna Pišta da zarada na tuđoj mucu donosi samo prokletstvo, a on nikako nije želeo da bude proklet. Nije se plašio Pišta đavola i zla, plašio se on Boga i božjeg suda. Možda se sopstvene savesti najviše pribojavao.

Dok su Gavrilo i Svetozar razmeštali svoje kapute po stolicama, Pišta je već doneo tri čokanjčeta sa rakijom, kao dukat žutom.

„Gospodo, ovo je posebna šljivova rakija, iz moj bure od hrast. Za moje posebne goste“, reče, pa podiže jedno čokanjče i sačeka da i njih dvojica to učine. Onda se brzo prekrsti i, odlivajući malo rakije na pod, promrmlja: „Za pokoj duše. Bog im dadne rajsko naselje.“

„Za pokoj duše“, reče Gavrilo, pa i on prosu koju kap rakije i otpi dobar gutljaj.

Rakija je doista bila dobra, mirisna, nije palila grlo, ali jeste želudac.

Svetozar odli malo rakije i ništa ne reče. Ganula ga je Piština dobroćudnost. Konačno se i on prekrstio i otpio gutljaj.

„Dobro, da čujem: otkud vi dođete ovde, kod mene? Znam ja, nije zbog nešto što je dobro. Koja je muka?“

Gavrilo ga pogleda sa izvesnim čuđenjem, ali se brzo snađe.

„Ništa naročito, dragi moj prijatelju, ništa naročito“, odvrati i odmahnu rukom. „Neprijatnosti uobičajene u ovo ratno vreme.“

„Šta se vama desilo?“, insistirao je Pišta i krajnje ozbiljno promatrao čas Gavriila, čas profesora. Tek tada je uočio njihovo bledilo, pretekli trag malopredašnje uzrujanosti.

Onda Gavrilo ukratko ispriča šta im se upravo dogodilo nadomak šećerane. Nije podrobno preneo prostakluke pripadnika Ljotićevog dobrovoljačkog korpusa, čak ga nije ni nazvao oficirom, jer takva ništarija, pripadnik nekadašnje žandarmerije iz neke zabiti, ne može se nazvati oficirom. Biti oficir znači biti častan, a onaj balavac nije bio častan. Uostalom, ta je vucibatina pogazila sopstvenu zakletvu i postala slugeranja nacističkom okupatoru. Ono, nije Gavriila čudio taj polusvet, čudili su njega visoki oficiri koji su pogazili zakletvu datu kralju i otadžbini. Njih nije mogao da razume, a nije ni hteo. I da je hteo, kako bi? To za njega jednostavno ne biva.

„Da, da“, mrmljao je Pišta, odmahujući glavom.

Dok je Gavrilo prepričavao događaj, gosti koji su sedeli u neposrednoj blizini prekinuli su razgovor i sa pažnjom stali da slušaju njegovu priču.

„To Švabe, pas im mater njihovu poganu, već treći dan dovoze i izbacuju pepeo“, reče prosedi seljak u suknenom odelu.

„Ne mogu da priđu reci, raskvašena peskuša, muljevita, pa onda priteraju kamion u rikverc koliko mogu, da im točkovi ne propadaju u mulj, pa onda robijaši

lopatama izbacuju pepeo. Do neba se diže prašina“, potvrdi mlađi čovek u železničarskoj uniformi, koji je sedeo sa starijim seljakom. Po crtama lica i godinama, reklo bi se da su rod, možda otac i sin.

„I ja sam nešto načuo“, umeša se čovek sa susednog stola. „Kod mene u Rakovici, u Zelenjaku su Švabe dovele šestoricu iz banjičkog zatvora i dva dana su jadnici iskopavali leševe pobijenih u kamenolomu, znate, tamo, iza manastira, pa raspadnute leševe trpali na gomilu i potom polili benzinom pa zapalili.“

„I u Jajincima, kažu, iskopavaju grobove i pale leševe. Ali tamo ih je na hiljade pokopano. Prave buktinje, do neba se diže plamen, a pepeo leti na sve strane“, dodade čovek u radničkom odelu ispod ovnujskog gunja, koji je sa još jednim radnikom sedeo za stolom kraj šanka.

Užasnut, Gavriilo je slušao i sve vreme ispod oka pogledavao u prijatelja, koji je sedeo naspram njega. Bio je beo kao kreč, kao da će se svakog časa onesvestiti. Napet, slušao je ljude. Mogao je samo da pretpostavi kako mu se prijatelj oseća. Njegovog je Milutina u jesen prošle godine, tokom racije, policija uhapsila i zatvorila na Banjici. Odande je i odveden na streljanje, najverovatnije u Jajince. Video je proglas i Milutinovo ime na njemu. Nije samo on tamo streljan. Tamo su, verovatno, streljali i njegovog kuma i pobratima Lazara Demaja. Njega su još u leto prve godine rata uhapsili i zatvorili u logoru na Autokomandi. Sva je prilika da je u Jajincima skončala i Rahela, Lazareva žena. Nju nisu streljali, ona je ugušena u onom kamionu koji su Beograđani prozvali dušegupka.

Svetozar huknu, pa ponovo otpi dobar gutljaj rakije. Lice mu se grčilo, stezao je vilice, mišići na licu su mu igrali, usne su mu pomodrele. Gavriilo mu stavi ruku na nadlanicu i zagleda mu se u lice. Pod rukom je osetio kako se celo prijateljevo telo tresе.

„Svetozare, žao mi je, doista mi je žao.“

„Znam, prijatelju“, jedva mu je odgovorio.

Razgovor se nastavio, ali Svetozar ga više nije čuo. Samo je o svojoj neprebolnoj rani mislio, o svom sinu

Milutinu. Da ga je bar još jednom video, da je mogao da ga zagrlji, zajedno da umru. Žali Svetozar što ga makar i mrtvog nije celivao. Ovako, ne zna ni gde mu je grob, da otac Vasilije može da mu održi opelo.

„U Jajincima se priča da su Nemci četrdeset prve u kamenolomu streljali Jevreje, navodno video neko sa železničke stanice“, dobaci brkajlija koščatih jagodica koji je sam sedeo za stolom u uglu kafane.

„Jeste, jeste“, umeša se onaj u železničarskoj uniformi. „Moj kumašin koji je stanovao kraj železničke stanice u Jajincima, nedaleko od tog kamenoloma o kojem govoriš, pričao mi je da je tada – oktobra 1941, čini mi se – streljano mnogo talaca. Pričalo se da su ih Švabe dovele sa Autokomande, iz logora koji je bio u staroj kasarni, tamo, u Topovskim šupama.“

„Da, da, čuo sam o taj nesreća“, klimnu glavom Pišta. „U kafani mnogo slušam, mnogo čujem. Kažu, neki dana posle, neki bili hrabar i ideš vidiš grob. Kažeš, plitko zakopano, virila odeća, pa ruka. Ili noga. Čopor pasa se skupio. Ljudi, šta vam kazala, strašno to. Mnogo strašno. Jadan ljudi.“

„Pitam se jesu li im kaluđerice iz manastira bar pomen održale“, zajedljivo reče onaj u železničkoj uniformi.

„Nemoj tako, Radovane, greh ti na dušu“, prekide ga onaj stariji u suknenom odelu, koji mu je možda otac. „I one su samo žene, božje duše, same i uplašene, kao i svi ostali što su. Strah je veliko iskušenje, moj Radovane.“

„Čuo sam da su u rakovičkom manastiru u to vreme držali zatočenog vladiku Nikolaja“, nastavi Radovan. „Pa, kô velim, možda im je...“

„Radovane, sad je dosta!“, viknu stariji.

Radovan učuta i obori pogled. Bilo je očigledno da mu je neprijatno. Protrlija bradu koja ga je baš zasvrabela, a i obrazi mu se zarumeneše, pa se uzvrpolji. I potiljak poče da ga svrbi kao da mu prisutni pogledom lupaju zauške.

„Čaća, izvini, izletelo mi je“, pravdao se Radovan ocu. Krivo mu je što se osramotio, besan je na sebe i zbog toga što

se mogao izlanuti. Da se tu zateklo neko njuškalo onog Dragog Jovanovića, ne bi se baš dobro proveo.

I ne samo to, zna on da se sa takvom pakošću ne govori o ženama, a kamoli o kaluđericama, makar sto puta bio ateista. Pomišlja da još nešto kaže ocu u svoju odbranu, ali odustaje: bolje je da oćuti, pre će da se zaborave.

Gavrilo ne skida pogled sa profesora. Źao mu je što je popustio pod Milićinim pritiskom da Svetozara izvuće iz kuće i odvede do reke. Ali ko je mogao da pretpostavi da će sve ovako ispasti?

Brkajlija koščatih jagodica iz ugla kafane nakašlja se pa, kada vide da je privukao pažnju prisutnih, nastavi svoju priću.

„Čini mi se da je ovo znak da se rat bliži kraju. Pamтите šta sam vam rekao.“

Svi znatiželjno upraviše poglede ka njemu.

„Kako to misliš?“, upita ga jedan od one dvojice što su sedela za stolom blizu šanka.

„Iz tvojih usta u božje uši“, dobaci Radovanov otac.

„Kako ne vidite? Ma jasno je kao dan“, odgovori im brkajlija. „Švabe su očigledno pukle kod Staljingrada i sada se povlače. Baćuška im uzeo meru i nema Hitler više kud nego u rikverc, bato moj. Uprpili se i sada bi da prikriju svoje zloćine, zato spaljuju leševe. Jednostavno. Zar ne?“

„Vidi, majku mu, biće da je ovaj u pravu“, uz osmeh, odobravajući, reče onaj drugi za šankom svom drugu u ovćijem gunju.

„Da znaš, ima tu logike“, potvrdi mu prijatelj. „Samo, do tada će biti još mrtvih, na hiljade.“

„I to što kažeš“, uzdahnu onaj prvi i otpi dobar gutljaj špricera.

„Pazite šta vam ja kažem“, nastavi brkajlija. „Do jeseni, evo Rusa ovde.“

„Ta nek ti se pozlati“, sa vidnim ushićenjem dobaci Radovan i lupi rukom o sto. „Pišta-baći, deder, daj svima piće, sve ćastim za ovu reć. Uh, samo da se ostvari!“, skoro uskliknu trljajući ruke.

„Deder, Radovane, smiri se već jednom“, prekori ga otac.

Gavrilo više nije slušao priče kafanskih gostiju. Zagledan u mutno prozorsko okno, uronio je u sećanja; glasovi koji su dopirali do njega postajali su daleki i mutni, izobličeni, mukli i nerazumljivi, pred njegovim očima titrao je Lazarev lik, onaj njegov širok osmeh. Setio se Lazara, pokušava da oživi njegov lik iz onih dana kada su ga krasili vedrina i optimizam, kada osmeh nije silazio sa njegovog lica. Bio je takav čak i onda kada behu zaglavljani pod niskim metohijskim nebom, na kiši i u blatu. Ne uspeva, u sećanje mu naviru Lazarevo potamnelo i zabrinuto lice, umorne i upale oči u kojima više nije bilo ni radosti ni optimizma, čak ni nade. Da, dobro se seća kako je Lazar izgledao onog mučnog leta, video ga je samo dva dana pre nego što su ga odveli i zatočili na Autokomandi, u Topovskim šupama.

Nije Gavrilo zaboravio ono što se dešavalo, a i kako bi kada sebe krivi za Lazarevu smrt? Neće i ne može sebi da oprosti to što nije više učinio da ga spase. Kako može i da pomisli da bi mogao sebe da opravda za to što nije više učinio za Rahelino spasenje? Nikako ne može sebi da oprosti, još manje da objasni zašto nije bio razumniji, zašto je bio neodlučan kad je trebalo da ubedi Rahelu da je najbolje da ih skloni iz Beograda nakon što su Lazara već odveli u logor. Pa zar nije bilo jasno da su se svi njegovi strahovi obistinili? Morao je da ubedi Rahelu da ih skloni. Sada mu se čini da je trebalo i na silu da je odvede u Poreč. Da je to učinio, danas bi obe bile žive.

Samo da je učinio više od onoga što jeste. Zapravo, nije učinio ništa, samo je pričao i pričao, molio ih i ubeđivao, ali osim toga nije učinio ništa. Da jeste, možda Lazar ne bi bio ubijen, niti Rahela. Jedino što je učinio valjano jeste to što je Mariju u poslednjem trenutku uspeo da skloni iz Beograda.

Možda bi se sve drugačije odvijalo da nakon aprilskog sloma nije bio slomljen i sam. Nije smeo sebi da dozvoli da ga događaji preduhitre i slome. Kao da nije bio vojnik. Kada su okupacione trupe ušle u Beograd, utonuo u očaj, pobegao

je od Milice i Rastka, izdao je sebe, svoje prijatelje, utekao je u zaklon koji mu je pružio njegov kabinet. Kao da se tu mogao sakriti! U tim trenucima nije imao snage da se suoči sa porazom niti hrabrosti da stane pred čoveka kakav je doskora bio. Trebalo mu je vremena da se sabere i natera sebe da izađe iz sobe i stane pred Milicu, pred sopstveni odraz u ogledalu i, konačno, pred prijatelje. I na ulicu da izađe, među ljude, da ponese svoj teret kao čovek.

Kada je konačno pobedio sebe i otvorio vrata svog kabineta, kuća je bila tiha i mračna. Milice nije bilo u njoj. Neprijatno su odzvanjali škripa šarki na vratima i njegovo hroptavo disanje nakon dugog mirovanja.

Odgovaralo mu je Miličino izbivanje iz kuće. Lakše će podneti svoj nesiguran hod, a i strah od suočenja sa sopstvenim likom u ogledalu. Njeno odsustvo pružilo mu je priliku da sa sebe ukloni tragove samosažaljenja, da spere vonj kukavičluka i, sa obraza, tragove sramote zbog toga što je živ.

U trenutku kada je stupio u salon, u njemu više nije bilo nikakvih sumnji. Kao nekada na frontu, sve mu je bilo kristalno jasno. Vojnik u njemu se konačno probudio i ponovo postao spreman i odlučan da dela, da učini ono što se još moglo učiniti. Možda i više od toga. Bio je spreman da izdrži svačiji pogled optužbe, zasigurno i prekore – civila, prolaznika, ko zna koga.

Kada se Milica pojavila, već je bio obrijan i uljuđen. Ličio je na čoveka koji može na ulicu i među ljude, mada je znao da je tek senka onog Gavrila Seferovića sa Kumanova ili Kolubare, čoveka koji je sa nišanom haubice u telećaku prepešaćio gudure metohijske i crnogorske, sve do Skadra, kapetana čiji su topovi na frontu sejali paniku među Bugarima.

Dočekao ju je oborena pogleda.

„Jesi li gladan?“, upitala ga je još s vrata.

I sam se to upitao.

„Valjda jesam, ne znam ni sam“, odgovorio joj je pokajničkim tonom.

„Evo, sad ću ja, mili moj, samo da se raspremim“, odvrati ona i pohita u kuhinju sa zembiljem.

Nije znao šta bi sa sobom. Osećao je da je neprilično da krene na njom nakon što je toliko vremena proveo u svojoj sobi, a i šta da joj kaže? Pa ne može da započne razgovor kao da ove sedmice samozatočenja ili kukavičkog bega od stvarnosti nije ni bilo, ne može se to tek tako izbrisati iz sećanja, ni njegovog ni njenog. Tih dana ju je ostavio na cedilu. I ne samo nju. Kukavički se poneo, zna on to, i pita se da li mu je tu sramotu oprostila. Sve i da jeste, kako će on sebi da oprosti? Izdao je i nju kao što je izdao mnoge, izdao je i svoje prijatelje, i Lazara je izdao. Zaboravio je na sve njih. Samo je na sebe mislio. Kao poslednja se hulja povukao u sebe i pobegao u četiri zida. Kao da mu je božja ruka u lice bacila kofu punu njegovog samoživog i samosažaljivog greha.

„Kako da se iskupim?“, prošaputa.

Ni sam nije znao koliko je vremena prošlo do trenutka kada je začuo korake. To mu je Milica donosila doručak. Osetio je miris kajgane sa lukom i krompirima.

„Ti ovo voliš“, rekla mu je dok je postavljala pladanj na trpezarijski sto ispred njega. „Evo, ima i malo mleka. Hajde, jedi.“

Onda je sela naspram njega i ćutke ga posmatrala dok je on halapljivo jeo.

Da, bio je gladan. Ni sam nije znao koliko. Zapravo, bio je gladan kao kurjak. I bilo mu je neprijatno zbog toga, stideo se Miličinog pronicljivog pogleda i svoje halapljivosti. I tišina mu je smetala – bar da nekako može da odvrati Miličinu pažnju! Grozničavo je razmišljao na koju stranu da usmeri razgovor. Da je pita o stanju u Beogradu, da li se neko u međuvremenu raspitivao o njima, da li je neko pitao za Rastka? Ko je dolazio u kuću, i zašto? Da li se Lazar javljao? Da li je posećivala Rahelu? Kako je mala Marija? Bilo šta da je pitao od onoga što mu je padalo na um, činilo mu se, sopstveno bi ga pitanje optuživalo za kukavičluk. Nije znao šta bi sa sobom. Možda bi bilo najbolje da se vrati u sobu i više nikada ne izađe iz nje.

„Trebalo bi da izađeš iz kuće“, reče mu Milica. „Možda da odeš do Lazara.“

Kao da mu je čitala misli. Uostalom, zar nisu čitav vek skupa proveli? Trideset i pet godina. Ovo im je četvrti rat i prvi u koji ga nije pratila.

Samo je klimnuo glavom, nije joj mogao odgovoriti punim ustima. Dobro je, bar je led probijen.

„Idi do Lazara. Potrebna mu je tvoja pomoć. Strašno je ovo što ova naša fukara radi po Beogradu.“

Gavrilo prestade da jede i ozbiljno se zagleda u Milicu.

„Oprosti mi što sam bio ovoliko samoživ.“

„Dobro, dobro“, prekide ga ona i odmahnu rukom. „Zaboravimo to.“

Nikada Milica nije ništa zaboravljala, ali vazda je praštala. Sve ružno i neprijatno ostavljala je iza sebe, iza njih, i nikada se tome nije vraćala, nikada mu ništa nije prebacivala, pa neće ni ovog puta. Kao i uvek, prepustiće prošlost njegovoj savesti, sam neka se izbori sa sobom. Kukavičluk mu je oprostila, ali nije zaboravila.

„Šta se događa?“, upitao je.

„Država i vojska nisu još ni kapitulirale, a Nemci su naredili da se svi Jevreji jave policiji na Tašmajdanu. Zapretili su da će streljati sve one koji se ogluše o poziv. Neki Fon Kajzenberg, okupacioni komandant Beograda, doneo je ponižavajuće uredbe koje ono đubre Jovanović sa svojom policijom revnosno sprovodi. Ceo grad su oblepili plakatima kojima se Jevrejima negira pravo na ljudskost. I svi ćute. Podvili rep i ćute. Sada i ovde, kod nas, usred Beograda, kao u Nemačkoj, Jevreji moraju da nose žute Davidove zvezde prišivene na grudima, ne smeju da se voze u tramvaju, ne mogu da rade, ne smeju u bakalnice da ulaze, niti na pijace da idu sa svojim komšijama. Lekari ne mogu da leče, studenti da studiraju, učenici da uče. Ne mogu ni u bioskop da idu. Popisuju im imovinu da bi im sutra sve oduzeli. I već vidim kako se fukara oblizuje, kô vele: profitiraće. I hoće. Ovako ili onako. U svim ratovima je bilo tog šljama. I u

prošlom. Ipak, moj Gavrilo, čini mi se da je ovo prevršilo svaku meru.“

„Iz ovih stopa idem do kuma“, reče joj ustajući od stola. „To sam i inače nameravao da uradim.“

Sat kasnije, već je stajao pred vratima Lazarevog stana u zgradi u Frankopanovoj 12. Lagano je pokucao. Nije želeo da zvoni, iako nije bilo rano, da ne bi uplašio Rahelu ili Mariju.

Lazar mu je otvorio vrata. Gavrilu se učinilo da ga pobratim nije prepoznao. Zar sam se doista toliko promenio u ovih nekoliko dana? No odmah zaključí da se i njegov prijatelj promenio, i on je jednako ostario. Ovo ratno vreme slama ljude.

„Lazare, brate, oprostí mi“, skrušenim glasom promuca Gavrilo.

„Za ime sveta, Gavrilo, nisi ti ništa kriv.“

„Jesam, Lazare, jesam. Kriv sam. Oprostí mi.“

„Ne budali, Gavrilo“, odgovori Lazar i raširi ruke. „Za šta bi ti bio kriv? Đavo je izgleda došao po svoje.“

U hodniku, iza Lazarevih leđa, pojavi se nasmešeno mada setno Rahelino lice. U njenim krupnim i toplim crnim očima u trenutku je video nešto što nije video nikada ranije. No nije imao priliku da tome što ga je namah dirnulo posveti svoju misao jer se Marija provukla između oca i majke i bacila mu se u zagrljaj.

„Čika Gagi, tako se radujem što vas vidim!“, ciknula je veselo dok ga je grlila. „Moram da vas prekorim, pa gde ste bili tako dugo? Da znate, već danima nam niko ne dolazi u goste. Samo su nas babe i deda Moša posećivali. A napolje me ne puštaju.“

„Majo, sunce moje, čika Gavrilo je bio bolestan“, preduhitri Lazar Gavrila.

„Hajde, nemojte tu da stojite, čika Gagi, uđite“, uze ga ona za ruku i povede ga hodnikom ka salonu.

„Imate li vesti o bata Rastku?“, nastavi Marija poskakujući kraj Gavrila.

„Nažalost, nemam.“

„Ni mi o Pavlu“, spremno odvrati ona. „Znate, mnogo brinemo, i za Pavla i za Rastka.“

„Znam, dušo, i ja brinem za obojicu“, odgovori joj on i pogleda ka Lazaru, koji je nakratko sklopio oči.

Odmah mu je bilo jasno da se nešto dogodilo, ali da oni to taje od Marije. Uplašio se da je ono najgore, pa je nabrao veđe i upitno pogledao u Rahelu. Samo je odmahнула glavom i Gavriilo odahnu. Bogu hvala, pomisli, nije ono najgore.

„A znate koliko ga mama voli. Pavle ju je uvek zadirkivao da Rastka više voli.“

„Znam, dušo, znam“, reče joj Gavriilo drhtavim, tihim glasom.

Kako sam mogao da svih ovih dana ni načas ne pomislim na Pavla?, prekori sebe Gavriilo. *Kako sam samo bio samoživ, samo sam na svoj jad mislio, kao da tuđeg nema.*

Pavle i Rastko bili su bezmalo vršnjaci. Rastko je bio nešto stariji. Odmalena su se družili, bili su drugovi i prijatelji, kao i njihovi očevi, Lazar i Gavriilo. Jedan drugom su dolazili na Pesah i Uskrs, skupa su u sinagogu i crkvu išli. Nije se znalo ko je od njih dvojice hrišćanin a ko Jevrejtin. Kada bi ulazio u Lazarev stan, Rastko je govorio „Šalom alejhim“, dok je Pavle Gavriila pozdravljao rečima „Pomaže bog“.

A ja sve ovo vreme ni da pomislim na Pavla, uzdrma Gavriila sopstvena savest. Najradije bi sebi tu, pred svima, šamar opalio pa da mu u glavi sve zvoni.

Seća se i vremena kada se Marija rodila, a to i nije bilo tako davno. Kako vreme leti! Pa bilo je to pre jedva trinaest godina. I baš se nekako tih dana dogodilo da je Lazar bio na vežbi sa svojom jedinicom dole, na jugu, u Staroj Srbiji. Nije želeo da izostane sa vežbe svoje jedinice iako ga je Gavriilo nagovarao. Mogao je da izostane, ali nije hteo, bio je tvrdoglav i uporan. Rahela će se ionako poroditi, bio ja tu ili ne, govorio je, a šapku će mi u svakom slučaju pocepati, ma gde bio. Uzalud ga je Gavriilo nagovarao, nije vredelo, služba i poziv oficira bili su mu iznad svega. I otadžbina. Tek osam

dana po Marijinom rođenju pojavio se u Beogradu, a bebu i Rahelu Gavrilu je iz porodilišta izveo sa dečacima. Pavle je bio presrećan što je dobio sestru. I Rastko je to malo gugutavo biće sa ogromnim crnim očima i rupicama na obrazima doživljavao kao sestru. Tako su se obojica prema njoj svih ovih godina i ophodili, kao prema mlađoj sestri. Rastko ju je tako doživljavao jer je izgubio silno željenu sestru. Milica je rodila mrtvorodenu devojčicu, ugušila ju je pupčana vrpca. Nakon te nesreće, nikada više nije ostala u drugom stanju. Nije želela, niti je mogla.

Kada je Marija sa majkom otišla do kuhinje po posluženje, Gavrilu upita Lazara ima li kakvih vesti o Pavlu.

„Nažalost, nema. Nadamo se da je živ“, muklo odgovori on. „U Crvenom krstu je paraliza, nemaju nikakvih vesti. Ne znaju ništa, ali, kažu, čim nešto saznaju, javiće.“

„Daće bog da je živ“, uzdahnu Gavrilu.

„Nadam se. Da je izbegao zarobljavanje, već bi se javio. Moguće je i da bi se pojavio. Možda je zarobljen? Čuo sam glasine da oficire, Srbe, interniraju u Nemačku. Spominje se Osnabrik. Govore da je tamošnji logor određen za srpske oficire. Priča se da su Nemci otpustili iz zarobljeništva Hrvate i Slovence.“

„Da, i Milica mi je nešto rekla, i do nje su doprle slične glasine“, odgovori Gavrilu.

„A znaš li ti, moj Gavrilu, da od svih srpskih generala jedino Milan Nedić nije u zarobljeništvu? Znaš ga ti, Gavrilu, veoma dobro. Upoznao si ga u kragujevačkoj nižoj vojnoj akademiji. Znamo ga i sa akademije. Mene su kao Jevrejina penzionisali, a tebe kao ljubitelja Jevreja. Posle martovskog puča, nas nisu vratili u službu, ali njega jesu. A zašto? Da bi se već trećeg dana predao Nemcima skoro bez otpora i raspustio treću grupu armija.“

„To nisam znao“, zbunio se Gavrilu.

Kada Marija sa majkom uđe u salon noseći na poslužavniku slatko i vodu, učutaše. Tek nešto kasnije, kada je Marija izašla, nastavili su razgovor.

„U međuvremenu se, moj Gavrilu, svašta izdogađalo.“

„Da, čuo sam od Milice, ono o rasnim uredbama. Sramota.“

„Zabrane, samo zabrane i pretnje smrću za neposluh“, ljutito prosikta Lazar.

„Znam, sve znam“, prekide ga Gavrilo, želeći da, zbog osećaja odgovornosti, promeni temu tog mučnog razgovora. „Nego, Lazare, kako je tetka Hana, kako ona sve to podnosi?“

Osećao je i ličnu krivicu jer se svom prijatelju i njegovoj porodici tokom svih tih ponižavajućih događaja nije našao na pomoći.

„Hana? Ma dobro je. Bar je dobrog zdravlja. Uplašena je, kao i svi mi.“ Lazar malo zastade i zagleda se u prijatelja. „Znaš, da budem iskren, vrlo teško podnosi ovu neizvesnost. Vrlo teško.“

„Svi je mi teško podnosimo“, umeša se Rahela. „I moji su uznemireni.“

„Šta kaže čika Moša?“, upita je Gavrilo.

„Iskreno, iznenađen je. Ne snalazi se, ne može da poveruje u ovo što se dešava. Ti znaš da je on studirao u Beču i Berlinu?“, upita Rahela.

Gavrilo klimnu glavom.

„Znam, kako ne bih znao“, odgovori prisećajući se njihovih razgovora.

„Od Austrijanaca su, kaže, mogle da dođu nepodopštine. I sam znaš da je toliko puta ponavljao da su se ti purgeri pokazali svojom civilizovanošću u Mačvi. Od Nemaca ovakvo nešto nije očekivao.“ Onda zastade i odsutno se zagleda kroz prozor u plavetnilo. „Sećaš se“, iznenada se prenu kao da se nečeg setila, „prema događajima u Nemačkoj, o Hitlerovoj politici uvek je imao velike rezerve. Nikako ti on, dragi moj Gavrilo, nije mogao da poveruje da narod takve kulture, koji je iznedrio Tomasa Mana, Hajnea, Getea, pa Baha, Betovena ili velikog Vagnera, pa Hegela i Kanta, može da radi ovde takve neprimerene stvari. Ne i hiljadu puta ne, govorio je. Nije poverovao ni kada su javljali o lomačama na kojima su spaljivane knjige. Neproverene glasine, govorio je. Zar čovek mudar poput vladike Nikolaja ne bi prozreo bogohulnost i zlo? Je l' hvalio Rajh? Jeste. Pa,

eto, mora da je samo prolazna politička ujdurma u pitanju. Da se kupi vreme i država ojača. Da, to mu je bio argument. Sada se konačno uverio u istinitost svih onih strahotnih priča koje su prenosile izbeglice iz Nemačke. Eno ga, sada je u šoku. Suočio se sa činjenicom da Nemačka koju je poznavao, cenio i, konačno, voleo više ne postoji, da je to sada samo mit, njegov mit. Ne znam šta da radim sa njim. Mislim da će ga sve ovo ubiti. Zatvorio se u kuću i ne izlazi, ni sa kim ne želi da razgovara. Nit zbori, nit mrmori. Jedva nešto da jede. I majka se pored njega razbolela. Mislim da ga je i raspad zemlje dotukao, sve ove izdaje. Šta da ti kažem.“

„Verujem ti“, prošaputa Gavriilo. „Izgleda da nas je sve ovo uhvatilo nespremne. Kao da je sve ovo ružan san. Suočavamo se sa surovom stvarnošću: Evropa je na samrti. Ova se civilizacija raspada. Truli. Očigledno. Nepovratno i konačno. U kakvoj smo bili kobnoj zabludi, dragi moji! Sećaš li se naših nadanja i poleta pred rat sa Turcima? Oslobodićemo braću, nadali smo se, imali smo vere, pa čak i kasnije, tokom povlačenja preko Albanije. Čvrsto verovasmu tada u budućnost. Sećaš se šta smo govorili: oslobodićemo ih turskog jarma, čeka nas prosvеćena Evropa. Ni Veliki rat nas nije prizvao pameti i urazumio. Čini mi se da smo se u sopstvenom slavljublju pogubili. Ko sve nije slavio naše junaštvo? I prijatelji i neprijatelji su sa respektom govorili o herojstvu srpskog vojnika. Kult Gvozdenog puka smo gradili. Sebe smo u žižu svetskih zbivanja stavili. Veliki narod, miljenik božji, proglasismo se nebeskim narodom. Darovali smo svetu svetosavlje, srpsko autentično hrišćanstvo. Lažu Nemci kada kažu *Gott ist mit uns*. Ne, Bog je sa nama, govorili smo. Svidelo nam se sve to, zar ne? Duh pravoslavlja i svetosavlja, jedinstven u svetu, neponovljiv i nebeski narod. Prekorevali smo Mišićev skepticizam. Ni sva ona pogibelj nas nije opametila, slepilo kosovskog mita. Lako je hvaliti vola koji sa radošću ide na klanicu. A mi smo išli. Gledali smo u budućnost, a zapravo nismo ni bili svesni da ništa ne vidimo. Lagali su nas, a mi nismo bili svesni sopstvenog slepila. Biće ipak da smo sami sebe lagali. Lazare, zar doista nismo bili sposobni da vidimo šta se oko nas odigrava? Trebalo je da se

čitav svet sruši da bih shvatio sopstvene zablude. Prevelika cena za razumnu sumnju. Zar je doista bilo potrebno da kamen na kamenu ne pretekne da bih počeo da shvatam svet i ono što se uistinu događalo? Zavodljivost oktobarske pravde za potlačene privukla je nove vernike, stvorena je nova crkva na razvalinama stare, novi mitovi. Ako Francuska revolucija nije uspela da uništi hrišćanstvo, komunizam i nacizam hoće. Isus je umro nizašta. Mitovi opstaju, samo menjaju ruho. Hiljadugodišnje carstvo socijalne pravde i lebensrauma samo za Nemce ili vlast samo za proletarijat. Ima li razlike? Da sačuva hrišćansku Evropu od boljševizma, prosveteni Zapad se udružio sa samim đavolom. U novim mitovima o natčoveku nismo prepoznali stare simbole. Stari mitovi behu umorni, obični i otrcani, bezidejni. Dobili smo nove mitove, umivene. Novi su nas mitovi pokrenuli, samo nismo uočili da su ovako nalickani i zavodljivi mnogo opasniji i rušilački nastrojeni. Podlo podilaženje zajedničkoj sujeti sivila u kojem se jedino osećamo snažnim i jedinstvenim, nepobedivim, kao deo mase. Nismo ni bili svesni kada smo načinili taj iskorak ka zlu. Slavili ga ili ga nadmeno ignorisali, svejedno, napravili smo pakt sa đavolom. Lenjost ljudska i tromost duha, ukoliko ga ima uopšte. Ubeđen sam da nismo ni bili svesni da smo ponovo razapeli na krst i ubili Hrista, samo ovog puta u nama. Ispostaviće se – i nas same. Ali mi nećemo vaskrsnuti jer sa njime smo ubili i čoveka. Ubili smo ga našom propadljivošću. I šta smo sada? Pokazali smo svoje pravo lice, svoju nesposobnost da prihvatimo Boga jer smo u svom ludilu sebe videli Bogom. Umislili smo da smo merilo vrednosti. A nismo. Ovome nema kraja, dragi moj Lazare. Svet za koji smo mislili da ga poznajemo i da njime gospodarimo zapravo nismo poznavali, niti smo njime gospodarili, jer smo se odrekli moralnosti. A šta su čovek i civilizacija bez morala? Smrdljiva lešina. Odbijam da učestvujem u tome, Lazare. Povlačim se.“

Lazar je sedeo u svojoj fotelji i, spuštene glave, slušao prijatelja. Skoro da nije disao, ruke su mu mirovale na rukohvatima. Pa ni kada je Gavriilo začutao, nije se pomerio

niti je išta rekao. Bio je smrknut. Jedva primetno je klimao glavom. Razumeo je Gavrilovu ogorčenost. I samom su mu se tih dana, u trenucima beznada i očajanja, po glavi rojile slične misli. Ipak, ne može se odreći svih onih ideala i principa u koje je tako čvrsto verovao, u koje još uvek veruje. Iz ove sobe i iz razrušenog i okupiranog grada ne može da sagleda šta će se dešavati. Ipak, jedno mu se čini sigurnim: nacistička Nemačka ne može da dobije ovaj rat i da zavlada Evropom. Jeste, strahovao je; ko nije? Verovao je, priznaje, u svom slepilu se nadao da će se sve okončati prisajedinjenjem Austrije Rajhu. Potom je ubeđivao sebe da je okupacija Sudeta kraj nemačkom širenju na istok. U svemu tome jedva da je iko primetio da se dogodila Kristalna noć.

„U pravu si. Žalosno je, zavaravali smo se. Zavaravao sam se“, konačno procedi. „Zatvarali smo oči. Nisam hteo da vidim očigledno. Kukavičko slepilo. Opšta amnezija. Samo da rata ne bude, govorili smo, a u uši smo stavili vosak da ne čujemo ratne trube. I kada je trebalo da svakom idiotu bude jasno, i dalje smo lagali sebe: pametniji popušta. Sada je kasno za bilo šta. Da, stari đeneral je ipak bio u pravu. Nismo ništa naučili.“

„Nemate pravo na toliko malodušnosti!“, jauknu Rahela. „Nemate pravo. Proći će i ovo. Mora proći. Jednostavno mora.“

„A šta bi ti, jagnje moje milo?“, obrati joj se Lazar nežno.

„Ne znam, ali nešto bi valjalo preduzeti. Bar ono što je moguće u ovakvim okolnostima“, pomirljivo mu odgovori Rahela.

Gavrilo ih posmatra. Poznavao ih je skoro čitavog života, i voleo ih je. Voli ih.

Možda sam malo preterao, pomisli. Ipak, ne može da porekne da je mislio sve ono što je maločas rekao. Unatoč svemu, njegov život nije bio u opasnosti, ali je zato njihov i te kako bio. I da jeste, ni približna opasnost njemu ne preti. Neizvesnost Rastkove sudbine ne muti mu razum. Brine koliko i Lazar za Pavla. Čini mu se da u ovim okolnostima

stvari napokon jasno vidi. Da li je doista sve ovo moralo da se dogodi da bi se jasnije videlo?

Njih dvojica su u poznim godinama, sve su bliži sedamdesetim, njihov se život okončava, mada ne može da kaže da je njegov život izgubio smisao. Naprotiv, njihovi životi imaju smisao bez obzira na to što ih je ovaj rat pokušao obesmisлити. I dok misli na malu Mariju, siguran je da ne smeju da dozvole da se njen život obesmisli, nju moraju da spasu. Lazar i Rahela moraju da se trgnu. I on sam mora da se trgne. Ako u ovom trenutku ne mogu ništa da učine za Pavla i Rastka, za Mariju mogu, i moraju. Pa zar to dete ne voli koliko i sopstveno? Dakle, ipak ima nekakav cilj u ovom životu. Da, odsad će se posvetiti spasavanju male Marije.

„Lazare“, obrati se pobratimu, „Rahela je u pravu, nešto moramo poduzeti. Naši smo, zar ne? Inače smo se badava bratimili.“

Lazar ga iznenađeno pogleda, ne shvatajući šta mu to Gavriilo hoće reći.

„Ne razumem te.“

„Lazare, meni i Milici ne pretil opasnost, a i da pretil, pa šta? Vas dvoje sa Marijom morate iz Beograda.“

„Kako? Kuda?“, upita Rahela.

„Gavriilo, pa to je skoro nemoguće, i sam znaš. Bez propusnica, prosto je nemoguće bilo kuda otići iz grada. Da ne govorim o svim ograničenjima koja su Nemci uveli“, reče Lazar.

„Jeste, Gago, Lazar je u pravu, Nemci jedva da su ušli u grad a već su nas sve popisali. Morali smo se javiti u policijskoj stanici na Tašmajdanu. Kwartovska policija nas nadgleda, kontrolišu nam svaki korak, popisuju nam imovinu, da upadaju u stanove. Čuli smo i za slučajeve pljački. Eto, znaš Libermanove, Blanku i Leona?“

Gavriilo se zamisli, ali kao da mu je stao mozak. Gleda u Rahelu pokušavajući da se seti, ali ne ide mu.

„Ma znaš ih. Sigurno. Leon je oftalmolog, a Blanka je profesor francuskog jezika. Koliko je samo puta ovde...“

„Da, da, sada se sećam“, prekide je Gavriilo, pljesnuvši se po kolenu. „Da, sećam ih se, kako da ne. Divni ljudi. Šta je bilo s njima?“

„Upadali su im policajci u kuću i ucenjivali ih, tražili im zlato i nakit da ih ne bi hapsili. Takvih je slučajeva, koliko smo čuli, bilo više.“

„Tim pre bi trebalo da idete.“

„Kuda, Gavriilo, kuda? Pa Nemci su svuda, policijske straže na svim drumovima, legitimisanje ne možeš da izbegneš. Nema šanse.“

„Uvek ima“, ubaci se Gavriilo. „Uvek ima, i ti to znaš. Uostalom, Lazare, kada je nama dvojici išta bilo nemoguće?“

„Ah, batali to, Gavriilo“, odvrati Lazar, „bilo pa prošlo. Davno beše, a i bili smo mlađi.“

„Ne znam da li znaš, ali imam neko imanje kod Poreča. Nasledstvo od oca. To mu je Herta donela u miraz. Stara kuća i nešto malo zemlje, neka okućnica. Šta ja znam, nisam tamo bio od detinjstva. Deda je u Poreču držao neki monopol, ne znam tačno šta. Nikako mi nije jasno kako je iz Banata uspeo da dođe do Poreča. Ajd sad, nije to ni važno. Nego, kuću sam dao jednom svom kaplaru, Radulu Barbuloviću, da je koristi. Zajedno smo prošli sva tri rata. Dece radi sam mu je dao, a, bogami, i sa sebe da skinem jednu brigu. Inače, pošten čovek i blagorodan težak. Njemu je to bilo na spas, jer je bio iz neke zabiti, iz jednog sela, iz Duboke, to ti je tamo gde je i sam bog rekao laku noć. A i meni je bilo dobro, imao sam nekog da o kući brine, da je održava, inače bi propala, razvuklo bi se. Kad sam ja imao vremena da idem u Poreč? I sam znaš. Uostalom, on mi je svake godine donosio jagnje za Đurđic. Nisam mu tražio, a on nije hteo da mu platim. Ponos i zahvalnost.“

„Da, da, sećam se“, klimnu glavom Lazar. „Ali čak i da odemo, i u Poreču ima policije. Prijava, papiri i sve ostalo. Ma nemoguće je.“

„U Dubokoj toga nema. Čoveče, pa to je selo usred planine. Vlasi, ovce i vukovi. Tamo čak ni Bugari u prošlom ratu nisu zalazili, pričao mi moj Radul.“

„Ali nama su zabranili da napuštamo Beograd. Do prekjuče je beogradska policija popisivala sve muškarce, od šesnaest do šezdeset i pet godina“, malodušno će Lazar. „Neizvodljivo je sve to, dragi moj prijatelju, neizvodljivo. Hvala ti. Veruj mi, cenim tvoj predlog, ali kako? Kako?“

„A kako bismo stigli do tog sela?“, upita Rahela.

„Rahela, pobogu, pa ovde se sve može kupiti. Sve. Neki moj dalji rođak je nekakav činovnik u policiji, mislim da je i pripadnik Ljotićevog Zbora, gnjida od čoveka. Izrod srpski. Nego, sada nam takav i te kako može koristiti. Taj bi za novac rođenu majku izdao. Posle bi već išlo lakše. Milica bi mogla Mariju kao svoju ćerku odvesti, ja tebe, a Lazara Radul.“

„Možda je sve to i izvodljivo? Šta kažeš, Lazare?“, okrete se Rahela prema suprugu i sa nadom se zagleda u njegovo smrknuto lice. „Šta kažeš? To bi moglo da uspe?“

„Ne znam, nisam siguran. Možda bi i uspelo, ali niste razmišljali – šta bismo sa starcima? Da ih ostavimo ovde? Pa to bi za njih značilo sigurnu smrt. Čim bi primetili naš nestanak, policajci i ove vlasti bi ih u roku od nekoliko dana uhapsili i strpali u zatvor, najverovatnije bi ih streljali, za pimer.“

Rahela ništa ne reče. Preko lica joj pređe senka. Smrkla se, a malopredašnja nada da iz te situacije postoji kakav izlaz polako se topila. Okrenu se ka Gavrilu i molećivo ga pogleda u oči, tražeći od njega nekakav odgovor, potvrdu da izlaz ipak postoji, da će i oni biti spaseni.

Gavrilo obori pogled. Za Mošu, Rahelinog oca, nije imao nikakvo rešenje, pa ni za Hanu – bili su suviše stari, naročito za put u tim okolnostima. I da nije tako, predstavljali bi opasnost za ceo poduhvat. Već bi ih izgled odao, sve i da ne učine ništa neočekivano. Klara, Rahelina majka, sigurno ne bi preživela zimu u Dubokoj, a ko zna koliko će ovaj rat još trajati.

„Lazare, i sam znaš da je opasno voditi i njih. Drugo je pitanje, čak i da sve dobro prođe, da li bi preživeli surove uslove u Dubokoj. Planina je to i zabit, teški su uslovi. A da budu u Poreču, kod Radula, nije moguće, možeš da

pretpostaviš šta bi se desilo. Jedino što vam mogu obećati jeste da ću se starati o njima. U to nemoj sumnjati.“

„Rizik je i ovde da ostanu, a i po nas može biti, i po tebe i Milicu. O njima i da ne govorim.“

„Pa šta ćemo?“, upita Rahela, kršeći ruke.

„Ne znam“, odgovori Lazar i nervozno ustade, pa poče da se šeta po salonu. „Stvarno nisam pametan.“

„Lazare, razmisli, hajde bar Mariju da sklonimo“, insistirao je Gavriilo. „To bi bilo najlakše sprovesti.“

„Bilo bi, bilo bi, samo da nije upisana u spiskove u policiji i Gestapou.“

„Rahela, budi bar ti razumna“, bio je uporan Gavriilo. „Bar Mariju da sklonimo.“

Lazar prestade da se šeta po sobi, pa ponovo sede u fotelju i huknu.

„Gavriilo, ovako ćemo. Ostavi nam dan-dva, da razmislimo. Nije ovo nešto što se preko kolena prelama. U svakom slučaju, hvala ti na želji da pomogneš.“

„Ti i Milica ste među malobrojnijim prijateljima koji nisu prestali da nas posećuju u ovim trenucima“, umeša se Rahela drhtavim glasom. „Nažalost, ima i onih koji su nas se odrekli, okreću glavu od nas kada nas vide na ulici.“

„Gavriilo, nemoj da nas pogrešno shvatiš, znamo mi da bi ti, ako bi nešto krenulo po zlu, svoju porodicu doveo u smrtnu opasnost. To može samo iskreni prijatelj, a ti to jesi“, nastavi Lazar.

„Shvatam vas, ali nemate previše vremena. U ovakvim okolnostima, ne zna se šta se sve može preko noći izokrenuti. Sve valja dobro pripremiti, a to iziskuje vreme“, istrajavao je Gavriilo.

„Znam, kume.“

„Od nekih ljudi iz jevrejskog saveta doznali smo da Nemci nameravaju da nas deportuju u Rumuniju, ili u Poljsku. Priča se i o nekoj lokaciji na istoku. Doduše, gospodin Emil nije ništa određeno rekao. Samo je rekao: priča se, priča se. Navodno, u Poljskoj postoje geta u kojima izolovano žive samo Jevreji“, reče Rahela.

„Da, Gavriilo, ni ta mogućnost nije isključena. Znaš, ne bi valjalo da se porodica razdvaja ili dovede u nezavidni položaj nekim nepromišljenim postupkom. Dovoljno je što Pavle nije sa nama i što ne znamo šta se sa njime dešava.“

„Gospodine Gavriilo“, trže ga iz razmišljanja gostioničarev poziv, „jeste li dobro?“

„Molim?“, pomete se Gavriilo i zagleda se u zabrinuto kafedžijino lice. „Ah, da, nije ništa, dobro mi je“, zbunjeno odgovori Pišti, koji je stajao iznad njega i unosio mu se u lice. „Zbilja mi je dobro, samo sam se nešto zamislio.“

„Niste liznuli piće“, reče gostioničar, „pa sam se zabrinuo.“

„Ah, nije ništa“, nehajno odmahnu rukom Gavriilo, pokušavajući i da se osmehne. „Ova priča me je podsetila na prijatelje kojih, na moju žalost, više nema, a čiji je pepeo verovatno tamo, pomešan sa pepelom ostalih mučenika.“

„Šta im se dogodilo?“, upita Radovan.

„Eh, šta! Moj prijatelj i pobratim je ubijen u jesen četrdeset prve. Odveli su ga iz Topovskih šupa i streljali. Ne znam ni kada se tačno to dogodilo, ni gde su tog dana streljali taoce. Verujem – u Jajincima, ali ko će to pouzdano znati? Toliko je stratišta oko Beograda.“

„Ma i u samom Beogradu su ubijali ljude, pogan švapska“, dobaci onaj brkajlija.

„Da, u pravu ste. A njegovi stari su tokom one strahovite zime umrli na Starom sajmištu.“

„Uh, mnogo je priča bilo o taj logor“, zaključio Pišta. „Mene pričao jedan kelner iz kafane u Travnička ulica kod pristanište, preko zaleđena Sava prenosili leševe. Svaki dan. Samo stari ljudi, žena i deca tamo umirali.“

„A i njegova žena je ugušena u dušegupki“, nastavi Gavriilo, pa pogleda u prijatelja za stolom i pokaza na njega dodavši:

„I profesorov sin je streljan jesenas.“

„Nanu im naničinu ja, onu njinu, pokvarenu“, promrsi Radovan i lupi rukom o sto. „Ma sve bi' ja njih po kratkom postupku: uza zid i gotovo.“

„Radovane, ne budali“, odbrusi mu otac. „Šta ti znaš? Ti bi? Nije nego. Sedi i ćuti. Da bidneš sretan što si živ. Vidiš koliki je, bre, pomor na Srbiju udario. Ako se ovo ludilo nastavi još koju godinu, ima sva ognjišta da nam se ugase.“

Gavrila preplavi tuga. Doista, ništa nije mogao da učini. Rejonska policija je nakon policijskog časa, pred ponoć, iznenada upala u Lazarev stan i, izvukavši ga iz postelje, odvela ga u logor. Kada je sutradan došao da poseti prijatelja, zatekao je Rahelu svu uplakanu i na ivici nerava. Jedva je uspeo da od nje sazna šta se dogodilo prethodne noći. Narednih dana, čim bi se odjutrilo, odlazio je na Autokomandu. Nosio je Lazaru hranu i duvan, potom bi odlazio i do Rahele. Brinuo se o Mariji i o njoj. Nije joj dozvoljavao da sama ide do logora na Autokomandi. I kada je insistirala da ide, pratio ju je. Tih dana je vazda neko bio uz nju, ili on ili Milica. Gledao je da, ako ikako može, izvuče Lazara iz zatvora, ili bar da ga nekako spase od streljanja. Tamo se tiskao sa ljudima koji su pred zatvorske kapije dolazili sa namerom da svojim doture nešto hrane, da im upute koju poruku, možda da i nekoga vide, ako bude sreće. On te sreće nije bio. Nikada više nije video svog prijatelja i pobratima, a vrebao je svaku priliku. Nadao se da će se neko od poznatih pojaviti ili da će za koga doznati da radi u policiji, pa da mu u ruku nešto tutne, da pokuša da izbavljenje Lazarevo dogovori.

Zalud. Niko od poznanika koji su nekada radili u vladi ili u nekom od predratnih ministarstava nije više bio u službi. Nikoga od onih koji su za Nemce radili nije poznavao.

„Nisam mogao pomoći“, reče i uzdahnu, više za sebe negoli Pišti, koji je stajao kraj njega i sažaljivo ga slušao. „Bog mi je svedok da sam se trudio.“

„Razumem“, reče Pišta, vrteći glavom. „Mnogo mi je žao za vašeg prijatelja.“

Izenada se pred vratima čarde začuše bat vojničkih cokula po daščanom tremu i muški glasovi. U čardi razgovor zamuknu. Svi behu napeti. Bez daha su iščekivali da vide ko će ući i šta će se potom dogoditi. Pišta se odmah, čim je začuo buku i kroz mutno okno video da dolaze uniformisani ljudi,

vratio i zauzeo mesto za šankom. Tih ratnih godina, ljudi su se sa nelagodnom susretali sa vojnicima, podozrenje nije bilo naodmet, naučili su oni na strah. U takvim se situacijama nikada nije znalo šta će se dogoditi niti kako će se taj susret završiti. Sve oči behu uprte u vrata, iščekivalo se da se otvore. Vreme je sporo proticalo. Spoljni glasovi behu nerazumljivi, jedino se moglo zaključiti da to nisu Nemci. Ako je to išta značilo. Zašto ne ulaze? Da li je posredi racija? Gavrilo primeti da je onaj momak koga je otac stalno prekorevao, Radovan, vidno nervozan. U jednom trenutku je hteo i da ustane, možda da pokuša da izađe kroz stražnja vrata, iza šanka, ali otac ga je grubo zaustavio i nešto mu prosiktao, nakon čega se on vratio na stolicu i umirio se. Onaj brkati je naizgled mirno ispijao svoju rakiju. Gavrilu nije promaklo da mu je svaki mišić na licu zategnut. I ona dvojica što su sedeli za stolom kraj šanka behu na oprezu, malo su svoje stolice odmakli od stola. Da lakše i brže ustanu.

Konačno, vrata se uz tresak otvoriše. Svež i hladan vazduh nahrupi u utihlu čardu.

Trojica uniformisanih mladića stajala su iza oficira koji je otvorio vrata i podgurkivala se. U kafanu prvi uđe mlađi čovek u oficirskoj uniformi. Na trenutak je zastao. Onako uspravan, raširenih nogu i palčeva zadnutih za opasač, dok je žmirkao ne bi li mu se oči privikle na polutam, da što pre osmotri unutrašnjost kafane i goste, Gavrila je podsetio na Musolinija. Jedino mu glava nije bila obrijana. Način na koji je odmerio prisutne govorio je o njegovom karakteru, što Gavrilu nije promaklo. U njemu je prepoznao onog osornog poručnika koji ih je malopre zaustavio na obali. Ona trojica vojnika odmah udoše u kafanu za svojim poručnikom. Ne čekajući nikakvo naređenje, bučno se uputiše ka šanku.

Pištini gosti se ne pomakoše. Ispod oka su odmeravali pridošle predviđajući njihov sledeći korak. Napetost i iščekivanje su rasli. Niko ni reč nije izustio, ni vojnici ni gosti. Ni Pišta im ne požele dobrodošlicu.

Radovan se nalaktio na kafanski sto i, oborena pogleda, premetao čokanjče sa rakijom u ruci. Njegov otac se

suvo nakašlja, starački, pa se promeškolji i pod njim zaškripa drvena stolica. Očigledno je želeo da na sebe privuče pozornost pridošlih, da sa sina odvuče pažnju. Ko zna zašto je ovaj oficir ušao u kafanu? Možda da se ogreje ili da potegne koju? Možda zbog nečeg drugog? Svetozar je, pošto se prenuo, upro pogled kroz prljavo okno, nekud preko reke, mršteći se naizgled nezainteresovano. Gavrilo je nervozno dobio prstima po stolu. Ona dvojica za stolom kraj šanka nastaviše da igraju domine. Samo je koščati starac sa brkovima hladnim pogledom pratio pridošlice, kao da ih izaziva.

Nikada ovaj klippan nije bio oficir, niti će to biti, zaključio Gavrilo. Ta baraba možda je bila kaplar u žandarmeriji – ništa više od toga. Da nije bilo ovog rata, teško da bi se čak i tamo duže zadržao.

Ona trojica vojnika, sa puškama o ramenu, smestiše se za šank malo podalje od poručnika, koji je, nalaktivši se leđima okrenut šanku, s visine odmeravao goste.

Pogled onog brkatog starca nervirao ga je, kao da mu je govorio: vidiš, mali, ne plašim te se.

„Šta je, matori, šta zijaš?“, dreкну poručnik, pa podrugljivo namignu svojim vojnicima i dobaci: „Vidi ih, blenu kao da su videli duha.“

Dok su se vojnici usiljeno smejali, on opet zagalami:

„Šta buljite, ne igra mečka!“

Pišta se obrati poručniku: „Gospod časnik, želite možda jedna rakija, prava domaća, za posebne goste?“

„Nisam ti, bre, ja časnik, mutivodo. Znam vas, bre, kô zlu paru. Preko su časnici“, pokaza on bradom ka suprotnoj obali, „ustase su ti časnici, ja sam ti, bre, oficir.“

„Gospod oficir, mi Mađari kažemo *tiszt*, to isto znači: časnik. To dođe od naše reči *tiszteletreméltó*, što znači čast, častan čovek. A ja lepo vidim vas, vi ste častan čovek. *Tiszteletreméltó*.“

„Čas'an čovek, jakako, šta sam drugo nego čas'an čovek. Ja sam ti, bre, srpski oficir“, odvrati poručnik pun sebe i isprsi se. Onda kao da se nečeg doseti, pa posve drugim tonom nastavi: „Dobro sad, nećemo više o tome.“

Nego, ima li u ovoj tvojoj kafani, domaćine, nešto da se pojede? Naradismo se mi danas pošteno, pa i pošteno ogladnesmo. Je l' tako, momci?"

„Tako je, gos'n poručniče“, uglas odgovoriše njegovi vojnici, stojeći u stavu mirno.

„Ajđ, voljno ste“, odmahnu on rukom i namignu kafedžiji. „Kad smo pošteno gladni, mi bismo pošteno i da jedemo, je l' tako?“

„Žalim slučaj, gospon poručnik, nema ništa da se jede. Rat je“, slegnu ramenima Pišta-bači i napravi kiselo lice. „Ima samo rakije i vina.“

Gavrilo se jedva suzdržavao. Tom obesnom i umišljenom uljezu koji veruje da mu ta uniforma daje pravo da se ponaša bahato najradije bi prilepio jednu dobru šamarčinu, iako nikada nikog nije udario. Osuđivao je one koji bi da udare drugog, naročito vojnika. Bilo je oficira koji su tukli potčinjene. No on to nije odobravao. Naprotiv, osuđivao je to, i to javno. Valjda je zbog toga i bio omiljen među vojnicima. Ne samo među svojim. Ne seća se da je ijedan vojnik odbio izvršenje njegove komande. Mnogi podoficiri su šamarali vojnike, naročito kaplari. To zavisi samo od vaspitanja koje je čovek stekao u kući, uvek je govorio. Pogotovo se u vojnoj školi to nije moglo naučiti. Takve barabe nisu imale ni domaćeg vaspitanja ni obrazovanja i uvek su u njemu izazivale odvratnost i gađenje. Takve nije voleo u svojoj blizini, ponajmanje u svojoj jedinici. Takvih kod njega nije bilo, smatrao ih je brukom, ljudima koji unižavaju časni vojnički poziv.

To gađenje je i sada osetio. Primetio je da Svetozar nije ni reč progovorio otkako su ušli u Pištinu čardu i saznali za masovno iskopavanje leševa i spaljivanje ubijenih. Sve vreme je sedeo nepomičan, laktovima oslonjen o sto i sa glavom u šakama. Gledao je ukočenim pogledom kroz mutno kafansko okno. Gavrilo nije želeo da ga uznemiri, znao je da je sa svojim mislima i da je sa svojim sinom. Uostalom, zar nije malopre i sam na sličan način utonuo u sećanja i ko zna koliko bi bio odsutan da ga Pišta nije povratio u stvarnost? Tugu mu nije mogao odagnati, ali je bar mogao da ga ne

uznemirava. Čak ga ni profesorovo bledo lice nije brinulo. Zar to nije normalno, ukoliko je danas išta normalno? Prisetio se kako se prestravio kada je video svoje lice u ogledalu pošto je izašao iz svoje sobe nakon dana provedenih u njenoj tami.

Malopre, kada je ovaj bašibozluk upao u kafanu galameći i treskajući vratima a Svetozar se prenuo, naglo se uspravivši u rasklimanoj kafanskoj stolici koja je muklo zacvilela, i upravio zakrvavljen pogled ka ulazu i uljezima, Gavrilo se doista uplašio. Trzaj koji je potresao profesorovo telo nije mu promakao, kao ni grč koji mu se pojavio na usnama. Lice mu je još više prebledelo, šake je stegao u pesnice. Kao kobac je bio spreman na skok.

Ni sam ne bi znao šta mu je činiti da je Svetozar nešto učinio, ustao ili odbrusio. Odahnuo je kada se profesor ponovo zagledao kroz prozor. Gavrilo zaključio da bi bilo najpametnije da nikako ne reaguju. Ne bi valjalo da napuste kafanu: ovaj siledžija bi to iskoristio da sa njima zapodene kavgu, sigurno ih nije zaboravio. Zato je hteo da preduhitri svako zlo, pa je spustio šaku na profesorovu podlakticu i čvrsto je stegao.

„Gle, gle, koga to vide moje oči?!“, začu Gavrilo podrugljiv glas iza svojih leđa. Nije bilo sumnje, znao je kome se taj glas obraća. Nije reagovao, samo je još čvršće stegao profesorovu ruku, primoravajući ga da miruje.

Poručnik je lagano prilazio stolu za kojim su sedeli Gavrilo i profesor.

„Da, da, to su ona dvojica od malopre. Vi ste oni što su se šunjali pored Save i špijunirali. Za koga radite, je li, bagro? Je l' za komunjare? Za masone? More, znam ja takve kao što ste vas dvojica. Kô zlu paru vas znam.“

Gavrilo je bio posve miran. Znao je da mu nikakav sukob ne bi bio od koristi, mada bi se mnogo bolje osećao ako bi dripcu odbrusio. No šta bi time postigao? Ništa. Obesni mladi čovek u maslinastoj uniformi oficira Vojske Kraljevine Jugoslavije nije prestajao da izaziva.

„Šta ono beše rekao ovaj tvoj ortak? Ti si nekakav major, je li?“, začikavao je Gavrila, cerekajući se iznad

njegove glave. „Ej ljudi“, povika okrećući se na petama raširenih ruku, poput toreadora u koridi. Kočoperio se, očigledno je osećao da su to oni zvezdani trenuci u kojima vlada situacijom, kontroliše plašljive miševе i može da im kaže i uradi šta mu je volja. Da, ovo je njegovih pet minuta u ovom danu, nakon dosadnog dreždanja kraj obale. „Ova matora vreća buva tvrdi da je major. Verujete li vi u to?“

Gosti čarde su sedeli za stolovima i ćutali. Vojnici za šankom su ispijali rakiju i cerekali se.

„Šta je, bagro?“, prezrivo ih pogleda. „Gle, sve sami junaci! Šta je, piljite u zemlju, a?“

Onda se samozadovoljno ponovo okrenuo ka stolu za kojem su sedela dvojica staraca i susreo se sa Gavrilovim mirnim pogledom. Starac je stajao tik pred njim, uspravljen, skoro za glavu viši. Gledao ga je svojim hladnim i prezrivo pogledom sa nekoliko centimetara razdaljine. Gavriilo je u poručnikovim očima video zaprepašćenost i zbunjenost. Sve je obesni poručnik mogao da očekuje, ali ne i ovakvu drskost ovog starca. Nije stigao ni da ustukne a već je posred lica osetio snažan udarac starčeve pesnice, od kojeg mu se zamračī pred očima. Pao je na crn olajisan pod kao proštac.

Gavriilo se okrete prema zbunjenim vojnicima za šankom i odsečnim glasom koji nije trpeo protivljenje izdade rutinsku naredbu:

„Iznesite ovo đubre napolje i da vas više nisam video ovde. Jeste li me razumeli?“

„Ovo jeste, kažem ja, pravi *tiszt*, pravi officer“, ushićeno uzviknu Pišta i zapljeska rukama. „Častim cela kafana.“

„Hvala, Pišta-bači, ali nama je vreme da krenemo“, reče mu Gavriilo uz blag smešak. Osećao se napokon kao čovek. Nije bio ponosan što je digao ruku na nekoga, pa bio on i baraba kao onaj probisvet, ali se bez svake sumnje osećao odlično, kao nikad u poslednjih nekoliko godina. *Kad sam li se poslednji put nasmešio?*, prođe mu kroz glavu.

Onda se okrete ka prijatelju i tihim glasom ga pozva da krenu.

„Svetozare, vreme nam je, a i žene nas sigurno očekuju.“

Dok su izlazili, Gavriilo je čuo Pištin glas kako ponavlja:

„*Tiszteletreméltó. Tiszt. Kažem ja.*“

Dan drugi

„Jutros sam u crkvi bila sa gospođa Dragom, i u povratku smo malo pričale“, reče Milica dok je Gavrilu prinosila napitak od cikorije. Sa mlekom ju je Gavrilu još i mogao popiti, inače nikako. „Jadnica, baš mi se izjadala. Nije joj lako. Znaš, otkako ste se juče vratili sa reke, profesor nikako ne može da se smiri. Uvrteo je u glavu da je moguće da su i Milutinovi ostaci u onom pepelu. Nije mogla da ga odvрати od namere da ode na obalu i da uzme bar šaku pepela, da ga stavi u urnu i da je sahrani u porodičnoj grobnici, da ima gde da ode kada mu je teško, da sveštenik može nad grobom da održi opelo.“

„Mislim da ne bi ni trebalo da ga odvrća od te namere“, odgovori joj Gavrilu. „Ne vidim zašto da to ne učini, naprotiv.“

Milica ga začuđeno pogleda.

„Pa zar ti to nije nimalo čudno? Meni jeste. Ako grešim, neka mi bog oprostí grešnoj.“

„Meni ne deluje ni najmanje neumesno“, odgovori joj, pa se malo zamisli. „Ako baš želiš da znaš, i ja sam se nosio sličnom mišlju.“

„Ju, crni Gavrilu, pobogu! Kako?“

„Jesam, Milice. Hteo sam to da učinim u znak sećanja na Lazara i Rahelu, na čika Mošu i tetka Klaru, konačno, i na gospođu Hanu. Zbog Marije i Pavla. Da su svi oni negde tamo pokopani, nije uopšte pod znakom pitanja, pa čak ni to da su i njihove ostatke iskopali i spalili. Opet, ko može da

ustvrđi da neka čestica njihovih ostataka nije prisutna u pepelu koji bih zahvatio šakom? Niko. Uostalom, i da njih tamo nema, važno je ono što ta šaka pepela meni znači. A znači mi, Milice. Znači mi. Zbog Lazara mi znači, zbog Rastka, znači mi, na koncu, zbog male Marije i Pavla. Zbog njih dvoje, Milice, možda ponajviše. Daće bog da nam se Pavle vrati. Bar je Marija na sigurnom. Zar ne shvataš?“

Milica poče da grca.

„Shvatam, shvatam“, jedva je odgovorila.

„Kad god budem pogledao u sasudu sa pepelom spaljenih ljudskih ostataka, u njoj će biti ostaci i Lazara, i Rahele, ali i Rastka. Sećaću se i neće mi dozvoliti da ih ni za tren zaboravim.“

„U pravu si“, prošapta Milica brišući suze vrhom rupčića. „Bože, oprostí meni grešnoj.“

„Milice, idem do Svetozara. Želim da se dogovorimo da zajedno odemo na obalu.“

Podne jedva da beše prošlo kada su se Svetozar i Gavrilo uputili ka Savi. Čutke su hodali jedan kraj drugog, oborenih pogleda. Nisu išli prečicom iako su mogli, krenuli su **uobičajenom** putanjom, onom kojom su išli i juče. Kada su sišli na obalu, skrenuli su nalevo, kupalište im je ostalo sa desne strane. Ubrzo su stigli nadomak Pištine čarde.

„Da svratimo na po jednu“, predloži Svetozar. „Potrebno mi je. Nešto sam nervozan.“

„**Mogli bi smo**, i ja bih da se malo okrepim“, saglasi se Gavrilo i uputi se ka pustom tremu čarde.

Kada su ušli u kafanu, trebalo im je nekoliko trenutaka da im se oči naviknu na mutnu polutamu. Prostorija je bila iznenađujuće prazna. Nasuprot ulaznim vratima, oslonjen o šank, stajao je Pišta i čitao novine. Kada ih je ugledao, lice mu se ozarilo, usne je razvukao u širok osmeh. Brzo je presavio novine i tutnuo ih pod šank.

„O, kakvo iznenađenje. Gospodin *tiszt*, šta možem da uradim za moj heroj?“

„Dobro bi nam, gospodine Pišta, legla po jedna, znate već, mislim na onu vašu specijalnu rakijicu. Može?“

„Za vas, gospodin *tiszt*, može. Uvek za vas može. Evo, odmah, stiže, samo ti sedneš.“

Jedva da su se smestili za sto u uglu kafane a Pišta je već nosio pladanj sa tri čokanjčeta.

„Pet godin’ stari moja rakija“, pohvali se Pišta uz širok osmeh dok je stavljao čokanje pred goste. „Iz moja hrastovo bure. Prava mučenica, kao što kažeš Serbin.“

Gavrilo se maši za rakiju i na pod prosu dve-tri kapi Pištine mučenice.

„Za pokoj duše mučenika, bog da im rajsko naselje da“, reče i prekrsti se.

Svetozar učini isto i uzdrhta, a u oku mu se zacakli suza.

„Za pokoj duše mog Milutina, bog da mu dušu prosti.“

„Amen“, reče Pišta i otpi dobar gutljaj rakije, pa, spustivši čokanj na sto, obrati im se:

„Gospodo, da možem da sednem sa vama?“

„Svakako“, odgovori mu Svetozar.

„Pišta-bači, nemojte takvo nešto ni pitati“, reče mu Gavrilo uz blag naklon. „To se podrazumeva. Biće nam drago da nam se pridružite.“

Pišta sede naspram Gavrila i duboko uzdahnu, pa rukom pokaza na praznu krčmu.

„Nem’ niko, ni živa duša.“

„Šta se to dešava?“, upita Gavrilo. „Ovde nikada nije bilo ovako prazno.“

„Joj, gospodin *tiszt*, nesreća, veliki nesreća i sramota“, odgovori Pišta vrteći glavom. „Joj, joj, gospodin, od onaj čas kada si bio ovde i nokautirao onaj bezobraznik, sve krenulo je naopako.“

Gavrilo bi neprijatno, pomisli da je Pišta verovatno zapao u nevolje. Sigurno se onaj balavac zbog povrednog ponosa vratio u kafanu i, u nemoći da se osveti onome koji ga je ponizio, sav svoj bes iskalo na kafedžiji i njegovoj imovini. Zato se osvrnu i pogleda unaokolo. Nije uočio ništa posebno, sve beše na svom mestu, kao što je uvek bilo, kao što je bilo i juče. Ni na Pištinom licu ne beše nikakvog traga, ni podliva

ni modrice, nikakve ogrebotine niti posekotine, čak ni od brijanja.

Pišta je u mahu shvatio o čemu to Gavrilo razmišlja, pa se nasmejao i široko odmahnuo glavom.

„A ne, ne, gospodin *tiszt*, nisi razumeo. Nije to. Onaj nije više dolazio. A, ne. Samo, ja vama da kažem, gospodin, vi ste heroj. Svi to kazala.“

„Pa šta se onda dogodilo?“, zainteresova se Gavrilo, mada mu je u tom trenutku prilično godila Piština opaska o herojstvu.

I Svetozar se sa zanimanjem zagleda u kafedžiju. I njemu je cela ta priča postala interesantna u meri u kojoj bi mogao nakratko da odagna tmurne misli, da ne misli na sve ono radi čega su krenuli na Savu, da bar malo odlože taj dramatičan trenutak.

„Deca, gospodin *tiszt*. *Játszó gyermekek*.¹ Igrali se deca na savska obala i jedan deran nađeš zlatan zub. Ondak dođe neki *emberek*² i traži i nađe još. Onda on bili ovde, pa pričala. Zato krčma prazna. Strašno. *Nasty szerbek vagytok a nép*.³“

Profesor je bez daha zurio u Pištu. U pogledu mu se očitovala neverica, kao da ga nije razumeo. Gavrilo primeti da mu se ruke tresu. Doista, priča jeste strašna, u pravu je Pišta. Nije razumeo ono što je na mađarskom izrekao, ali po izrazu njegovog lica zaključio je da je posredi neka žestoka psovka. Stvarno, takvo ponašanje i zaslužuje samo psovku. I sam bi od besa sočno opsovao, ali suzdržao se, zbog profesora, i zbog Pište.

„Ovo jeste neprijatno saznanje, šta da radimo?“, obazrivo upita prijatelja. Ni sam nije znao šta bi bilo pametno učiniti. Priča mu je delovala toliko nestvarno i odvratno da je u trenutku posumnjao u njenu verodostojnost. Potom je shvatio da jeste moguća – možda je Pišta ipak malo preterao dajući joj dramatičniji ton. Uvek

¹ Igrala se deca (mađ.).

² Ljudi (mađ.).

³ Vi Srbi ste gadni neki ljudi (mađ.).

postoji neko logično objašnjenje, možda je posredi slučajnost, izolovani izgred?

„Ni sam ne znam“, odgovori mu Svetozar. „Možda da se vratimo kući?“

„Ja bih ipak otišao. Da vidimo šta se tamo zaista dešava. Moguće je da je u pitanju samo ispad nekog pohlepnika.“

„U pravu si, Gavriilo“, složi se Svetozar, pa se obrati Pišti, koji je sedeo kraj njega: „Pišta-bači, da li ste išli tamo? Mislim, da vidite šta se tamo uistinu zbiva?“

„*Nem!*“⁴, uzviknu Pišta. „Ni sa puška da me ganjaš. *Nem, nem*“, ponavljao je i odrečno vrteo glavom.

Prijatelji se zgledaše i zaključiše da je njihov domaćin, dobri Pišta, taj incident možda ipak preozbiljno shvatio. Ima svakakvih ljudi i nije isključeno da se neko polakomio i prenebregnuo svaki obzir, ali to nikako ne može biti masovna pojava. To je isključeno.

Iako nikada nije bio sklon pravdanju ljudskih slabosti, Gavriilo je, bez ikakvih predrasuda, shvatao da je moralni pad pojedinca moguć, u ratu i nemaštini naročito. Razume on da glad nema obraza, no nekakvih skrupula mora da bude. Nagledao se već toga u ove dve godine, i previše za jedan ljudski vek. Nagledao se onoga što ni u jednom proteklom ratu u kojem je učestvovao nije video. Ni sam ne zna šta bi učinio da je na mestu onih ubogih ljudi koje hvata očaj, kada drugog načina ne vide a možda gledaju kako im dete kopni od gladi, ili, ne daj bože, umiru a pojavi se neka prilika za spas ili pomoć, za zaradu, prilika poput ove koju Pišta upravo opisuje. Da očajnik nešto ukrade kako bi nahranio dete, možda bolesnom lek da kupi – shvatio bi i ne bi preterano osuđivao. Razume on ljudsku muku, ali nekakva granica mora postojati, ima stvari koje su svete i u koje se ne dira. U protivnom, sve ide dođavola a čovek prestaje to biti.

„Pa, da mi pođemo“, začu profesorov glas.

„Da, mogli bismo“, reče. „Prilično smo se zadržali.“

„Pišta-bači, koliko smo dužni?“, upita Svetozar.

⁴ Ne (mađ.).

„Ništa“, odgovori Pišta, pa raširi ruke da zagrlj Gavrila. „To častim za moj heroj.“

Ispraćajući jedine goste, zamahujući iz boksterskog garda, Pišta mu dobaci:

„Dobar kroše, *tiszt.* Dobar kroše.“

Napustivši čardu, stupili su na uzanu stazu koja se, stešnjenja, probijala između muljevite obale i gustog rastinja koje je nesputano raslo sve do pruge. Koračali su jedan iza drugog. Onda Gavrilo zastade i okrenu se ka Svetozaru.

„Znaš, mislim da je Pišta ipak celu stvar malo naduvao. Takve se stvari jednostavno ne događaju. Uostalom, znaš kakvi su naši ljudi, od komarca očas naprave slona.“

„Moguće, moguće“, složi se Svetozar. „Ipak, šta god bilo posredi, imam neprijatan predosećaj.“

„Prijatelju moj, nakon onakvog jučerašnjeg iskustva i malopredašnje priče, ko ne bi? I ja imam mučninu. Znaš, kada sam čuo Pištu, drob mi se prevrnuo.“

Kako su se približavali mestu na kojem ih je juče prepao onaj poručnik, do njih su dopirali glasovi. Isprva tihi kao bruj pčela, potom sve glasniji ali i dalje nerazumljivi.

Gavrilo uspori. Oprezno je koračao, pribojavajući se da će ponovo naleteti na stražu, možda na one iste vojnike. Taj susret sigurno ne bi bio prijatan i nikako ne bi voleo da se to dogodi. Suočavanje sa onom bahatom bitangom ko zna kako bi se svršilo. Zato se opreznije kretao. S vremena na vreme je izvirivao iznad žbunja ne bi li uočio sivomaslinastu šapku ili šajkaču, možda bajonet ili samo cev puške.

Konačno su izbili na čistinu.

Pred njima se prostirao nevelik plato uokviren čestarom koji je presecao izlokani zemljani put, plitkom muljevitom obalom Save i koritom Topčiderske reke zaraslim u ševar. Taj nevelik i zaravnjen prostor ličio je na pravo pepelište. Nekoliko metara od rečne obale uzdizale su se gomile pepela, nalik na humke ili sive piramide, sa čijih je vrhova vetar uveliko razvejavao čestice ka reci, prekrivajući tlo debelim slojem finog praha.

Kraj humki je ugledao mnoštvo ljudi. Nije ih brojao, ali je uočio da su to uglavnom muškarci i tek pokoja žena. Svi behu zauzeti poslom, premetanjem pepela, jedino su dečurlija jurcala unaokolo i dovikivala se.

Gavrila rastuži prizor. Osetio je stid zbog svih tih ljudi koji su tu čeprkali po pepelištu. Potvrdila se ona Piština priča. Stid ga je bilo pred Svetozarom i zbog Milutina. Stid ga je bilo što je uopšte tu, što posmatra taj prizor, što je svedok nečeg što je ravno zločinu. Da, ta slika beše prepuna nekog nabijenog uznemiravajućeg znamenja. Brojgelovska simbolika. Nije se mogao oteti mučnom utisku. Da nije znao otkud i kako su na obalu dospele te količine pepela, verovatno bi mu utisak bio sasvim drugačiji, ovako, pošto je to znao i pride od Pište čuo šta svi ti ljudi tu rade, nije mogao a da ne prokune sve što se može na ovom svetu i u ovom životu prokupati. Zato je valjda i skrenuo pogled ka reci i pustom špicu Ciganske ade. Preko reke nije gledao, znao je da je i tamo jad, doduše, nešto nizvodnije i naizgled drugačiji od tog tu, ali ipak ljudski jad i ljudska muka i beda, dokaz onoga što je u poslednje dve godine spoznao – smrti civilizacije kojoj je i sam pripadao, činjenice kojoj se kao vojnici opirao, kao čovek kome je poziv bio rat, a smrt, i tuđa i sopstvena, bliska i skoro normalna pojava. Upravio je pogled ka svetlucanju rečne površine i odsjajima slabašnih zraka podnevnog martovskog sunca. Bar da ne gleda šta ti ljudi rade.

Kratki i brboravi rečni talasići prihvatili su čestice koje im je sa humki pepelišta donosio vetar, jedine pretekle zemne ostatke nebrojenih mučenika čiji se posmrtni put čak ni tu neće završiti. Gavrilu se učini da ih talasi grabe i odnose rečnoj matici, u njene duboke i tamne virove, kao velikoj i brižnoj majci.

Ima li od ovog pepelišta i finih čestica pepela u vetru i na titravoj površini vode jačeg i nesretnijeg dokaza da su žrtve velike zveri pripadale ovom svetu i ovoj zemlji, da su imale svoje živote, svoje porodice i ljubavi, svoje snove i svoje nade? Zar će reka odneti tragove nesumnjivih dokaza smrti,

zar će razvodniti tragove postojanja hiljada života i izbrisati sećanje na njih?

Gledao je Gavriilo kako vikor rata rasejava ljude i njihove živote, kako rekama i morem plutaju njihove smrti i kako ih talasi odnose u dubine, u tihe dubine mutnih virova ili plavih grobnica. I sada oseća Gavriilo u zraku prisustvo nebrojenih ljudskih duša, svetlih, sićušnih i blagih. Doživljava ih kao svetlucave čestice božanskog traga na zemlji. Prati tragove bezimernih duša, trudi se da ih upamti, kao i slike njihovih života i smrti koje mu upućuju. Čini mu se da je i sam Bog prisutan, ali da i on odlazi nemirnom površinom reke, kao da prati milion sićušnih brodica u potrazi za smirenjem u bezmernim daljinama. Možda će skupa stići do dalekog mora u kome će se sve te čestice, sve te duše koje lutaju, spojiti sa njim i stvoriti nešto nepoznato ljudima, ako ne i Bogu.

To bi, pomisli Gavriilo, bila nekakva pravda, ukoliko je uopšte može biti. Nije li Bog konačno digao ruke od čoveka?

Svim svojim bićem oseća nežnost prema žrtvama, doživljava ih kao vlastito dete, sestru ili brata, kao što Milicu oseća, prisno i toplo, kao deo sebe. Doista, bliske su mu nepoznate žrtve, prema svima njima oseća ljubav koju gaji prema Rastku ili prema Mariji, nežnom cvetiću koji toliko voli. Da, tako ju je Rastko zvao: *Cvetić*. Da li mu to Gospod govori da bi trebalo sve da ih drži u naručju kao što je nju držao dok je bila beba, nadomešćujući zbog Velikog rata propuštenu priliku da, sa bezmernom očinskom nežnošću, u naručju drži svoga sina?

Neshvatljivo mu je to što se događa, nepojmljivo mu je ljudsko ponašanje, pita se da li je to pomračenje ljudskog uma, da li to prisustvuje konačnom sunovratu civilizacije. Miliji su mu svi ti mrtvi no svi živi, ne može da se pomiri sa tim što vidi, niti želi išta da opravda. Da, ovo jeste konačno obesmišljavanje ljudskog roda. Ljudski rod ubija i ono malo preostalog božanskog u čoveku. Siguran je da je svih sedam pečata polomljeno. Zver je konačno oslobođena. Zver je u čoveku. Čovek je predao sebe zveri. Hristos je zalud umro.

Pišтина priča je bila upečatljiva i potresna. Ipak, dok ga je slušao, nije mogao sebi ni izbliza da predstavi sliku kojoj upravo prisustvuje.

Gavrilo oseti Svetozarev grozničav pogled, kojim kao da ga je preklinjao da nešto preduzme. Ali šta? Zar se ovde išta može preduzeti? Da li da se obrati ovim ljudima? Šta bi mogao da im kaže? Suviše je sve ovo nestvarno da bi išta što bi rekao imalo smisla. I ko bi ga ovde slušao? Da li da predloži prijatelju da učine ono što su namerili ili da se vrate kući? Možda da dođu drugi put?

Gavrilo munu profesora u rebra, pa mu se sasvim približi i upita ga šta da rade.

„Šta?“, trže se Svetozar kao iz dubokog sna. „Izvini. Šta si rekao?“

„Šta da radimo?“

„Ne znam“, neodlučno odgovori Svetozar.

A i šta da kaže, zaključio Gavrilo. Ipak, nešto mora da učini, pa oficir je, treniran je da u teškim trenucima donosi prave odluke.

Već je uočio da nema vojnika, ni Nemaca ni Ljotićevih. Svuda oko njih kretali su se dronjavi muškarci i deca. I pokoja žena. Musave dečurlije bilo je svuda unaokolo, jurcala su i galamila. Njihovi povici odzvanjali su u Gavrilovoj glavi. Onda se strese i konačno se pribra.

„Svetozare, prijatelju, došli smo da obavimo jedan ozbiljan posao, i to valja da učinimo“, odlučno reče, da se ohrabri i podstakne na delanje. Pokrenu se i pođe između dve hrpe pepela. Koračao je oprezno, kao da pazi da nekog slučajno ne nagazi. Svetozar ga je pratio. Prešavši nekoliko metara, upravo kada je hteo da skrene i prođe između dve manje humke kako bi izbegao grupu muškaraca pred njima, Gavrilo iznenada zastade. Nekoliko koraka pred sobom ugleda par sa detetom. Zadubljeni u svoj posao, premetali su i prosejavali pepelište. Nisu se obazreli na njih ni kada se Svetozar pojavio.

Ovde, učini se Gavrilu, niko ni na koga ne obraća pažnju. Svako samo o sebi brine i na sebe misli. Kakve li samoživosti! Koliko li je ta osobina danas izražena?

Uostalom, u ovakvim okolnostima se doista u punoj meri izražava ljudski karakter.

Dvojica prijatelja su nepomično stajala i posmatrala prizor. Slika kao sa kakve crno-bele razglednice prispele sa obala Severnog mora: porodica na okupu, na odmoru; otac i majka se u prohladan dan igraju sa svojim sinčićem u pesku. Ali taj površni utisak grdno vara. Ovo što se odvija ovde, na savskoj obali, sasvim je drugačiji prizor, nije nimalo pastoralan. Ovo nisu peščane dine niti je to porodica na izletu, ovde se roditelji ne igraju sa svojim detetom. Ovde nema porodične harmonije. Ova porodica nije srećna, ovo je tragična porodica. Ovde nema ljubavi. Ovo su ljudi sa dna i bez nade. Izgledaju poput čergara ili umornih poljskih nadničara, grč na njihovom licu kao da je posledica poslednjih trzaja zime, nema šta da ih zagreje, zubato je i nejakno sunce. Samo ih nesreća čini bliskima, a muka i sirotinja ih upućuju jedno na drugo. Kao da svet oko njih ne postoji, kao da su sami u tužnoj i drhtavoj vasseljeni koja ih pritiska. I glad. Znaju li da propada vasseljena kojoj pripadaju i u kojoj su zarobljeni? Nju je i Bog odbacio jer se više ne ogleda u njegovom srcu, jer njega nema u ljudskim srcima.

Gavrilu prizor slični na obed zveri. Prepoznaje ljudsku glad.

Čovek je, ozbiljna lica, klećao na jednom kolenu kraj žene, a ona je pak čučala blago raširenih nogu. Sličili su fetusima u čauri od prljave i bezlične odeće. Njen izgled podseti Gavrila na zvonara Bogorodičine crkve u Parizu. Ni sam ne zna zašto. Možda zbog grotesknosti, zbog apsurdna same slike. S vremena na vreme je dizala pogled ka muškarcu i nešto mu tiho govorila cimajući glavom. Behu prosedi, muškarac je imao dugu, prljavu i masnu kosu. Ko zna kada ju je poslednji put oprao. Bio je neobrijan. Na sebi je imao iznošeno mrko odelo koje je davno izgubilo svaki oblik. Žena je nosila mušku čojanu dolamicu. Nije bila zabrađena i možda joj je stoga kosa bila nemirna i u pramenovima, kao da se otimala šnalama, padala joj je preko podignutog izlizanog okovratnika. Dolama joj beše preširoka i predugačka, pa ju je zato privezala o pasu nekom trakom od

damasta ili sličnog svilenkastog materijala; verovatno je nekada pripadao kućnoj haljini kakve su, pre rata, jutrom nosile gospođe. I ona i njen čovek behu u srednjim godinama. Moguće je da je muškarac bio nekoliko godina stariji od nje. Tu je činjenicu, iako beše nevažna, Gavrilo rutinski uočio. Dobro je, pomisli: to opažanje ga uveri da je polako ali sigurno počeo da ovladava ako ne situacijom ono bar sobom.

Muškarac je pratio svaki ženin pokret. Gavrilu se činilo da joj šapatom daje uputstva. S vremena na vreme joj je nešto pokazivao kažiprstom.

U drugačijim okolnostima i na drugom mestu, ta bi slika nekome možda odavala utisak prisnosti, međutim, ovde je prisnost proterana iz ljudskih odnosa, deluje otužno. Ovde, doduše, sve deluje otužno.

Nije čuo šta to muškarac objašnjava ženi; to kao da je vetar odnosio njegov šapat niz reku.

Žena je čučala, kaputa podvijenog poda se, i u rukama, nalakćena na raširena kolena, držala plitko drveno sito. Prosejavala je pepeo njišući celim telom u monotonom ritmu. Pepeo joj je u sito ubacivao musav dečkić od sedam-osam godina, najviše devet, svetle kose i krupnih bademastih očiju. Činio je to lopaticom kakvom se deca obično igraju u pesku po parkovima.

S vremena ne vreme, žena je prestajala da prosejava da bi po dnu sita spretno prstima prebrala ostatak koji se nije dao prosejati. Potom bi, razmenivši nekoliko reči sa muškarcem, izbacila neke sitne predmete koje Gavrilo nije mogao da uoči. Mogao je samo da pretpostavi šta to odstranjuje, i ta ga je pretpostavka užasnula.

Doista, kako su to dvoje mogli da krajnje mirno po situ prebiru pretekle delove ljudskih kostiju, i potom da ih izbacuju kao što se čini sa najobičnijim otpacima? To odstranjivanje sitnih delova ljudskih kostiju odražava onaj sunovrat o kojem Gavrilo ne može da prestane da misli. Ne može da se otme utisku da scena kojoj svedoči predstavlja čovečanstvo koje iz svoje istorije izbacuje i progoni

hrišćanstvo i samog Hrista, jer čoveku kao da ni Hristos ni Bog više nisu potrebni.

Gavrilo huknu i procedi psovku.

Svetozar se trže. Nikad ranije nije čuo Gavrila da psuje, a poznaje ga više od dvadeset godina.

„Izgleda da Pišta nije nimalo preuveličavao kada je govorio o ovome što se ovde događa“, drhtavim glasom zaključio profesor.

„Nije. Nimalo“, odgovori Gavrilo, pa prođe kraj ono dvoje, koji nastaviše da prosejavaju pepeo ne obazirući se na njega.

Profesor pođe za njim. Nastavili su u nadi da će naći mesto bez ljudi, kutak gde će u miru učiniti nameravano. Kretali su se obazrivo koliko su mogli. Izbegavali su da gaze po pepelu, mada je to bilo nemoguće: bilo ga je posvuda, pokrivaio je tlo, vetar ga je raspršivao i raznosio po obali i ka reci, ali i preko šikare, prema pruzi i preko, ka Radničkoj ulici i prvim kućama na obronku Senjaka.

Ali nije samo vetar rasturao pepeo – činili su to i ljudi koji su kao u groznici prekopavali pepelište.

Obala je bila prekrivena pepelom. I trava je bila siva od ljudskog pepela, i čestar.

Ko zna dokle su ga na obući raznosili?

Profesoru je muka, bled je, sve mu to isuviše teško pada, a Gavrilo mu ne može pomoći. Od same pomisli na to da će se ovde još koječega ružnog nagledati obojica se loše osećaju. Svetozar odvraća pogled, no zalud, ljudi su svuda unaokolo. Prati Gavrila pogleda zaleđenog za njegova povijena leđa.

Ispred njih projuriše dvojica muškaraca.

„Stani, stani!“, vikao je onaj na zaleđu. „Vrći, bre, lopove, to je moje! Prvi sam ga vidô!“

Za njima je trupkao starac, vitlajući štapom. Nerazumljive, frfljave reči curile su mu kroz bezuba usta.

Gavrilo ustaknu, Svetozar se strese.

„Ovo je strašno“, prosikta Gavrilo.

„To se oni tuku zbog zlata?“, u neverici upita Svetozar.

Gavrilo se okrenu da potvrdi, ali, videvši prijateljevo pobeleželo lice, zaboravi šta je hteo da kaže.

„Svetozare, tebi nije dobro?“

„Zar im stvarno ništa nije sveto?“, reče Svetozar umesto da odgovori. Oči su mu gorele nekakvom unutrašnjom vatrom, glas mu je podrhtavao, ruke su mu se tresle, pokušavao je da osmisli odgovor na pitanje postoje li granice pohlepe i kolika je ljudska gramzivost.

Svetozaru doista nije dobro, uplaši se Gavrilo i unese mu se u lice hvatajući ga za ramena. Plaši ga njegov staklast pogled.

„Svetozare, kako ti je? Bled si“, ponovi, snažno ga drmusajući.

Svetozar jeknu i povrati se, pokušavajući da shvati šta to Gavrilo hoće od njega.

„Kako se osećaš? Bled si.“

Svetozar duboko udahnu i poče da klima glavom dok je lagano i šumno ispuštao vazduh iz grudi, kao da se oslobađa nekog tereta koji je do tog trenutka sa naporom nosio na leđima.

„Dobro sam. Sada sam dobro“, konačno odgovori.

Čini im se da se ceo Beograd slio na ovo parče obale, da se sjetila sva Srbija, sva Evropa, ceo svet, kao da se lice vascelog čovečanstva slilo u lik one dvojice koji su upravo projurili, u lik bezubog starca, u njegova usta iz kojih su izletale pljuvačka i bujice nerazumljivih reči. Da li je to savest čovečanstva?

Siguran je da bi ovde bilo mnogo više ljudi da znaju da tu ima zlata, zlatnih zuba, burmi, vereničkog prstenja devojačkog. To što je sve to pripadalo streljanima i ugušenima u kamionu smrti ili umrlima od studeni, gladi, bolesti i stida nikome nije važno. Ko će još o tome da vodi računa?

Ko bi prvi došao? Možda oni dokoni koji su, iz dućana, kafana, možda i stanova, sa dosadom pratili kako se zeleni nemački kamion kotrlja po beogradskoj kaldrmi zadržavajući otrovne izduvne gasove u kabini iz koje je dopirao tek pokoji potmulji vapaj? Ili možda oni koji su

jutrom hitali da kupe novine da bi pročitali spisak streljanih? Kako je lako da se čovek obezboži.

Onda se začu dečji povik. Zvuk je dolazio iza njihovih leđa. Obazreše se i ugledaše dečaka kako trči.

„Tata, tata, vidi, je l' ovo to zlato?“ , dovikivao je.

Ona dvojica što su se jurili već su im se izgubili iz vidokruga, kao i starac. Zamakli su. Nisu ih više čuli. Dečak im je privukao pažnju, pa su skoro zaboravili na starca i onu dvojicu.

Gavrilo pogledom potraži dečakovog oca. Nije to činio zato što je radoznao, jednostavno se okrenuo, nevoljan pokret tela, uslovljen čin, valjda odraz ljudske prirode. Eto, i Svetozar je isto učinio. To je valjda samo nagona potreba za odbranom. Zna on da je nepoverenje iskonski ukorenjeno u čoveku, kao i strah od ljudi. Čovek je uvek sam. I ugrožen. Sam protiv svih. Evo, i u ovom času, bez obzira na sve ovo mnoštvo svakolikog sveta, oseća da je sam. Taj osećaj ni profesorovo prisustvo ne može da oslabi, kao da je bez igde ikoga, sam na ovom pepelištu. Zna da takav osećaj ima i Svetozar jer mu to vidi u očima. I ne mora ništa da kaže, vidi mu na licu gađenje, naslućuje da ga razdire osećaj da je izdan od ljudi – pa zašto onda ne bi osetio gađenje prema ovim ljudima ovde?

Imao je Svetozar sve pravo ovog sveta da veruje da je makar jedna, makar i najmanja čestica zemnih ostataka njegovog sina upravo u toj nevelikoj šaci pepela. Ima on to pravo, i ljudsko i božje. Verovao je Gavrilo do maločas da je to i njegovo sveto pravo u meri u kojoj je iskrena njegova odanost prijatelju i njegovoj porodici, u kojoj je u njemu ljudskost živa. Ne sumnja da je ovaj pepeo svet bar onoliko koliko su i muke svih tih žrtava svete. Sada oseća samo jad izdanog i prevarenog čoveka. Čini mu se da na ovom prostoru više nema ni razuma ni ljudskosti, časti posebno. Ma koliko snažna bila želja koja se uobličavala u njemu juče i prošle noći – da zahvati makar i najmanji deo sa neke od ovih gomila pepela, da sačuva pomešane čestice spaljenih ostataka žrtava bezumne brutalnosti i besmislenih smrti koje je izrodio ovaj rat, pa možda i koju česticu Lazarevih ili

Rahelinih ostataka – pita se da li su je ovi ljudi učinili besmislenom.

Posmatra profesora i primećuje promenu u njegovim očima. Lice mu je potamnelo, sivo je poput ovog pepela, ali tamnije je, mnogo tamnije. Čini mu se da je Svetozareva želja da zahvati čestica spaljenih moštiju obesmišljena, pa stoga i tako utihla, kao da se raspršila jer su mu je ljudi oduzeli.

Svetozar zausti da pozove Gavrila, htjede da mu saopšti da odustaje, da ne idu dalje, da se vrate, sve je postalo besmisleno jer je taj pepeo upravo pred njihovim očima oskrnavljen, uprljan ljudskim cipelama, onoliko prljavim koliko su im i duše prljave, jer ljudi čiste duše takvo nešto ne bi mogli da čine. Htjede da vrisne, ali mu se grlo steže.

A i nije morao da ga doziva, nije morao ništa da mu govori, sve je to Gavrilo video u njegovim očima. I njemu su se slične misli motale po glavi.

U tom trenutku začuše glas oca onog dečaka koji je postavio pitanje o zlatu i prepoznaše ga u društvu muškaraca.

Posmatrali su ono što se odvijalo nedaleko od njih.

Taj čovek je prestao da metalnim češljem za češljanje ovčije vune pretura po nevelikoj hrpi pepela, okrenuo se i zainteresovano se zagledao u svog sina, koji je dotrčao do njega sa nevinim osmehom na licu, sa očiglednom radošću jer je pronašao nešto vredno, nešto što je njegov otac tražio, što su svi ti ljudi tražili a samo je on imao sreće da nađe, jer će obradovati svog oca, jer će ga otac sada mnogo više voleti. Uspravio se, ležerno otresao pepeo ljudskih tragedija sa pantalona i rekao: „Hajde da vidimo šta si to našao.“

Mališan je ocu stavio metalni predmet na dlan i zagledao se u njega, ne skidajući osmeh sa lica.

„Je l' tô to zlato, tata?“ , nestrpljivo je ponovio pitanje.

Uto primeti kako se na očevo lice navlače prezir i razočaranje.

„Ne, nije“, nezadovoljno odgovori otac sinu, pa s nemarnom lakoćom baci predmet uvis, zgrabi ga u padu i, kao da je kamen, zavrljači ga prema reci.

„Pa šta je to, tata, ako nije zlato?“, razočarano upita dečak.

„Gvožđe, Rodoljube, obično gvožđe“, odgovori mu otac i okrete se sa namerom da nastavi započeti posao.

„Ali, tata, zar to nije bio zub?“

„Jeste, Rodoljube, bio je zub, ali ne od zlata, a mi tražimo samo zlatne zube, razumeš? Bilo šta, ali samo da je od zlata. Zlato sija i žute je boje, a onaj je zub bio siv. Jesi li sad razumeo?“

„Jesam, tata“, odvrati dečak pokunjeno.

„Dobro, sad možeš da ideš“, reče otac i okrenu sinu leđa.

Gavrilu se učini da je taj razgovor mališan doživeo kao nezaslužen šamar. Očekivao je nešto više, ako ne očevu pažnju, onda bar lepu reč, osmeh, tapšanje po ramenu ili po obrazu. Kako bi bilo lepo da ga je zagrlio i svima kazao: ljudi, ovo je moj sin. Ali ništa od toga nije bilo. Zato i nije otišao, imao je potrebu da očevu pozornost još malo zadrži na sebi.

„Tata, a čiji je ono bio zub?“

„Rodoljube, ne moraš baš sve da znaš“, nervozno mu odgovori otac.

„Tata, a je l' to neki ljudi odbacuju svoje stare zube kada im više ne trebaju? Je l' umesto njih dobiju nove?“, insistirao je dečak, stojeći tik kraj oca i posmatrajući ga kako nastavlja da pročešljava gomilicu pred sobom.

„Jeste, bacaju ih kad im ne trebaju više, kad dobiju nove“, odbrusi mu otac.

„A zašto onda tebi trebaju njihovi stari zubi, kada njima ne trebaju?“

„Ajde, beži tamo i igranj se sa decom!“, viknu otac i zamahnu šakom kao da će da udari sina.

Mali Rodoljub se izmače, više iznenađen nego uplašen. Nije on kriv što ne zna šta je to zlato. I šta će njegovom ocu i svim ovim ljudima nešto što drugi bacaju? Dok je odlazio, dečak je čuo svog oca kako psuje.

Deca često ne razumeju odrasle, zaključivši Gavrilu. Kada je bio mali, ni sam ih nije razumeo. Čini mu se da ih sada razume još manje. Možda i zato što više to ne želi.

„On će mene da ispituje!“, besno procedi otac kroz zube, spuštajući se na koleno kraj gomile pepela.

„Ma pusti ga, Stevo, deca su to“, reče mu prijatelj koji je sve vreme, pušeći, slušao razgovor oca i sina.

„Ma jebem mu ja mater, znaš“, prosikta otac.

„Ta ti, Stevo, valja. Samo pazi da, dok ti ovde skapavaš radeći, neko već ne drnda umesto tebe“, zajedljivo se našali prijatelj, odbacujući pikavac na susednu gomilu pepela.

„Doko, pazi ti na tvoju Rajku, znaš“, isceri se Steva. „I ona voli da se igra.“

Gavrilo više nije mogao da istrpi prostakluk tog polusveta. Nije mogao da ih sluša, a bilo mu je žao i Svetozara. Njemu je verovatno još teže – možda su doista u nekom od ovih pepelišta i ostaci njegovog sina.

„Dobro, ljudi, kako možete tako da se ponašate?“, muklo se obrati Gavrilo Stevi.

Steva ga zbunjeno pogleda, kao da ne može da poveruje svojim ušima.

„Šta je, bre, matori?“, obrecnu se.

„Shvatate li vi da je ovo pepeo spaljenih ljudskih ostataka, ljudi, žena i dece koje su Nemci pobili?“, pokuša Gavrilo da bude razločan. „Imajte bar malo poštovanja prema tim mučenicima. Oni to zaslužuju.“

„Matori, da ti nisi neki propovednik?“, isceri mu se Steva u lice.

„Vidi ti matorog jarca“, dobaci mu Đoka, pa spretno preskoči nekoliko alatki, priđe Gavrilu i unese mu se u lice. „Ti, stari, misliš da si baš toliko lukav, a? 'Oćeš da mi nabiješ krivicu, šta li? Pa onda vas dvojica sami da prekopavate, a?“

„Gospodine, kako vas nije sramota?“, usprotivi se Gavrilo.

„Što, bre, matori, da me bude sramota? Tebe, bre, treba da je sram, tvoje sede kose. Oš da nas prevedeš žedne preko vođe, a?“

„Gospodine“, hladno odvrati Gavrilo uspravivši se, „ovaj gospodin je otac mladića koji je streljan prošle jeseni i čiji ostaci verovatno počivaju ovde.“

„A je l' taj njegov sin imao zlatne zube?“, upita dežmekasti čovek koji je prosejavao pepeo sedeći na šamlici.

Nikome ovde ništa nije sveto. Gavrilu krv udari u lice, htede da krene na debelog, da mu prilepi šamarčinu, glavu da mu otkine. Svetozar ga čvrsto uhvati za mišicu i povuče k sebi.

„Gavrilo, nemoj. Ovo je suludo. Sve opoganiše. Nema više nikakvog smisla da ostajemo. Idemo.“

„Ajđ, ajđ, kešu matori, sikter“, doviknu dežmekasti. „Majku vam vašu! Došli ste da meni solite pamet!“

Gavrilo zastade, okrenu se ka profesoru, pa se zagleda u njegovo blede lice. Iz upalih očiju izlivala se duboka tama. Jedino što je u njima video bila je praznina. Bezdno. Gleda svog prijatelja, dragog a izgubljenog čoveka. Prepoznaje očaj u njegovom molećivom pogledu jer je i sam kroz očaj prošao.

„Ne, Svetozare, ne mogu oni da opogane ni tebe ni tvoje sećanje na Milutina, niti Dragine uspomene na jedinca. Oni su, dragi moj prijatelju, samo sebe opoganili jer su nedostojni Boga, tebe nikako“, usprotivi mu se grleći ga. „Nemoj se kolebati u svojoj veri.“

„Ne znam šta da mislim, Gavrilo, zaista ne znam“, prošapta Svetozar, a telo mu potrese jecaj. „Milutine, sine!“, kriknu očajno.

Gavrilo ga još čvršće privuče na grudi.

„Plači. Isplači se, i to je ljudski“, tiho mu reče i povede ga.

„Ne mogu više, Gavrilo, moram odavde. Ovo me ubija, kao da gledam kako mi ovi ljudi iznova ubijaju Milutina.“

„Odmah ćemo. Idemo. Ipak, dozvoli mi da uzmem bar jednu šaku ovog pepela. Moram, prijatelju, zbog Lazara, i zbog Pavla. Zbog Rastka. I, molim te, zahvati i ti šaku pepela. Ne moraš mnogo, bar jednu šaku ako ti je teško, ako ne možeš više. Ne uzmeš li, kasnije sebi nećeš moći da oprostiš.“

Profesor klimnu glavom, odvoji se od prijatelja i nadlanicom obrisa suze.

Bilo je očigledno da je uložio sav trud da kontroliše svoje kretnje.

„Da, u pravu si“, reče pomirljivo. „Hajdemo.“

Kada su se dovoljno udaljili od ljudi i koliko-toliko se osamili, bar da ih niko ne posmatra, Svetozar je iz unutrašnjeg džepa kaputa izvadio višestruko presavijen komad blede tkanine, pa ju je polako rastvorio. Beše to nevelika platnena kesa. Onda je prišao gomili pepela i kleknuo kraj nje. Pošto se prekrstio, šakom je zahvatio pepeo i nežno ga usuo u vrećicu, kao da pazi da nekog ne ozledi, da usnulog Milutina ne probudi. Sve je to triput ponovio, tri puta se prekrstio i tri šake pepela u vreću odložio, da bi potom uz dubok uzdah ustao.

Dok je Svetozar sakupljao sagorele čestice posmrtnih ostataka nepoznatih, Gavrilo se tiho udaljio. Uputio se utabanom stazom ka malom, od ljudi napuštenom pepelištu. Iz Miličine platnene torbe za pijacu izvadio je ovalnu metalnu kutiju za keks. Iz Engleske. Drugu, pogodniju posudu u kući nije imao. Kasnije, posle rata, kupiće nešto primerenije. Urne. Za svaku nevinu dušu po jednu.

Kada se Svetozar vratio do mesta na kojem je do maločas stajao sa Gavrilom, ustanovio je da njega nema, pa se obazreo. Ugledao ga je kako kleči i u kutiju odlaže svetao pepeo sa humke jada, kao tek rođeno dete u postelju, pa je odahnuo.

Gavrilo je osetio da ga profesor posmatra, no taj osećaj nije poremetio njegovu posvećenost onome što je radio, jer to je bila njegova molitva. Klečeci, pažljivo je šakom zahvatao pepeo sa gomile koja je već bila prosejana, pa u pepelu ne beše nikakvih ostataka kostiju niti ičega drugog što bi mogao da prepozna. Zahvatao je pepeo, sitan i fin, svetlosiv pepeo, mestimično beo poput snežnih pahuljica, poput anđeoskih krila.

„Lazare, brate moj, neću te zaboraviti“, šaputao je dok je puštao da mu pepeo sa dlana otiče u kutiju.

Onda je sve ponovio, nežno je otvorenom šakom pothvatao gomilice pepela i pažljivo ih prenosio do kutije da bi ih sipao u nju.

Ako ima Boga, ovi mučenici mora da su već među anđelima, pomisli Gavrilo. Nije više primećivao ono što se

oko njih događalo, nije čuo ljudski žamor, razgovor, povike, jednako je ponavljao iste pokrete i iste molitve, jednako je ponavljao imena ubijenih, njemu dragih ljudi, dok je zahvatao pepeo sa pepelišta i prenosio ga do kutije pazeći da ni trunka ne sklizne sa njegovog dlana, za spomen na Lazara, pobratima, kuma i prijatelja, na Rahelu, u ime sećanja na čika Mošu i tetka Klaru.

Ni profesor nije gledao ljude koji su se kretali po pepelištu, dozivajući jedan drugog, jedan od drugog otimajući. Ni decu nije primećivao, niti je njihov smeh čuo. Strpljivo je čekao da Gavrilo završi svoj ritual.

„I za pokoj duše raba božjeg Milutina“, reče on na koncu.

Zna Gavrilo, moguće je da ovde nema Milutinovih ostataka, ali u pravu je profesor, valja verovati, valja se sećati. U pravu je kada kaže da ovako bar može nešto da u porodični grob sahrani, nad nečim sveštenik parastos da održi; da može da se pokloni nečemu što ima ljudsku vrednost, nečemu što predstavlja dokaz neizmerne patnje, što će ga stalno podsećati na ono što je nekoć određivalo ljudskost u čoveku i činilo ga božjim stvorenjem.

Dok je razmišljao o tom pothvatu, nije mogao da pojmi koliko će mu ti ljudski ostaci zapravo značiti, koliko će mu postati dragoceni, više nego bilo koja sveta relikvija, značajniji čak i od mošti svetih velikomučenika. Čini mu se da je u ovu metalnu kutiju odložio vasseljenu, kosmos, samog ubijenog Boga i, konačno, neupitan dokaz o propadljivosti materijalnog sveta.

Uspravljavajući se sa kutijom u rukama, Gavrilo oseti čudesno olakšanje. Do malopre je bio vrlo uzrujan, ali više to nije. Do malopre je mrzeo ove uboge ljude, sada ih samo žali. Više se ne želi svetiti, samo je tužan, beskrajno tužan. I na profesorovom licu ne prepoznaje malopredašnje gađenje.

„Profesore, hoćemo li krenuti?“, upita ga.

„Hoćemo, Gavrilo.“

Gavrilo pođe i pothvati prijatelja podruku, pa ga povede ka zemljanom putu koji je vodio ka pruzi, da prećicom stignu kući. Kretali su se obodom platoa,

izbegavajući ljude, da se ne mimoiđu sa nekim od njih, da im se pogledi ne susretnu, da ne gledaju taj prizor jer su ga se nagledali dovoljno za ceo život.

Skrenuvši na prašnjavi drum, okrenuli su leđa obali i ubogim, očajnim ljudima koji su nepovratno, u ovom ratu i na ovoj obali, izgubili svoje duše.

Neočekivano, pred njima se stvori gospodin u finom sivom štofanom kaputu i sa šeširom iste boje na glavi, koji im se usiljeno osmehnu. Gavrilo se u prvi mah učini da su naleteli na policajca. Njih dvojica nemaju razloga za brigu, ali oni tamo, oni na obali, i te kako imaju.

„Dobar dan, gospodo“, obrati im se ljubazni stranac sa šeširom.

„Dobar dan“, odgovoriše mu u jedan glas.

Neće biti da je ovo policajac u civilu, zaključi Gavrilo, oni uglavnom nisu ovako ljubazni, a ni ovako elegantni. Nisu se ni pre rata odlikovali posebnim darom za pristojno ophođenje, pa kako bi ovi današnji Nedićevi podrepaši mogli da se podiče manirima?

„Gospodo, izvinite što vas uznemiravam“, ponovo im se obrati gospodin u štofanom kaputu.

Sigurno nije policajac, zaključi Gavrilo i zastade.

I Svetozar se zaustavi i odsutno pogleda neznanca.

Čovek se kruto nakloni.

„Da vam se predstavim. Ja sam Aleksandar Peričević, zlatar ovdašnji.“

Gavrilo ga zbunjeno pogleda.

„Ne razumem, da li se mi to poznajemo?“, upita ga prilično zajedljivo i okrete se prijatelju. „Profesore?“

„Molim?“, upita Svetozar, pokušavajući da shvati o čemu se radi.

Gavrilo nije morao ništa više da pita profesora. Bilo je očigledno da ne poznaje tog gospodina koji se predstavlja kao zlatar.

„Znate“, iskoristi zlatar zbunjenost svojih sagovornika, „u poverenju, moja firma po dobroj ceni otkupljuje zlato. I, što je naročito važno, ne samo da je

diskrecija zagarantovana nego isplatu vršim odmah, tu, na licu mesta.“

„Gospodine, vi ste očigledno naše prisustvo na ovom mestu krajnje pogrešno protumačili.“

„Dakle, vas dvojica niste, mislim, ovde radi... nemate ništa za prodaju?“

„Ne, nemamo“, odbrusi Svetozar.

„Oprostite, gospodo. Oprostite“, promuća zlatar i brzo se povuče u stranu. „Nesretni nesporazum, gospodo, izvinjavam se. Želim vam prijatan dan.“

Dan treći

„Gavrilo, kuda ti to?“, začudi se Milica kad ugleda svog supruga u odelu i sa šeširo i štapom u rukama kako izlazi iz spavaće sobe. Shvatila je da se spremio za izlazak u grad, ali tako se nije obukao još od svečanog uvođenja Rastka u zvanje potporučnika, pre šest godina, a ne seća se da joj je sinoć rekao da namerava da izađe.

„Idem do grada“, škrtio joj je odgovorio.

Milica stade ispred Gavrila, podboči se nakrivivši glavu, pa ga odmeri svojim prodornim, pronicljivim pogledom. Dobro je poznavao Gavrilo upornost svoje žene, znao je da neće moći iz kuće dok joj ne kaže šta je naumio. Ali i ona će morati dobro da se namuči, možda je zaboravila njegovu tvrdoglavost. Zato ju je i pustio da se malo peče na tihoj vatri, da se potruđi ne bi li iz njega izvukla odgovor.

„To vidim, samo me živo interesuje gde i kod koga si se tako uparađen uputio.“

„Poslom, Milice“, spremno joj odgovori.

„Kakvim to poslom, moj Gavrilo?“

„Važnim.“

„Gavrilo“, već ljuta, podviknu Milica, „ne izigravaj mi ovde pametnjakovića, znaš da to kod mene ne prolazi, nego istresi šta imaš, inače od tog tvog posla nema ništa.“

„Dobro de“, odgovori on pomirljivijim tonom i nasmeja se. Zna on kako Milica može biti nezgodna kada naumi da istera neki svoj ćef. „Idem u Patrijaršiju, kod oca Vasilija. Eto, sad znaš.“

Otac Vasilije je bio stari Gavrilov prijatelj. Skupa su odrasli na Dorćolu. Doduše, tada se zvao Dobrivoje. Dobrivoje Dečernić. Zapravo, bio im je porodični prijatelj, kao što su njegovi roditelji bili prijatelji porodice Seferović. Otkako je Beograd pod okupacijom, ne viđaju se često. Povremeno su se nakratko susretali u Sabornoj crkvi, o Božiću i Uskrsu. Zna Milica da su se Gavrilu i Dobrivoju nakon gimnazije putevi nakratko razišli. Gavrilu je otišao na vojne škole, a Dobrivoje na studije. Pred rat je diplomirao. Kada su se posle Velikog rata sreli, već je bio u monaškoj rizi. Tada se već zvao Vasilije. Gavrilu ga nije pitao za razloge njegove odluke da se zakaluđeri. Znao je da je Dobrivoje u bombardovanju Beograda izgubio najmilije. Granata sa nemačkog monitora pogodila je kuću njegovih roditelja, udarila je tačno u podrum u koji su se sklonili i ubila mu suprugu Svetlanu i dvogodišnjeg sina Nemanju. I roditelji su mu tada nastradali. U jednom trenu je izgubio celu porodicu.

Da, Milici je sve bilo jasno, nije morao ništa više da joj objašnjava, ali znala je ona da se Gavrilu po glavi motaju još neke misli. U to nije bilo sumnje, pa ne bi se on za odlazak kod Vasilija ovako obukao. Imao je on u nakani još ponešto, a to je morala da otkrije, inače ne bi bila živa dok se ne vrati. Drhtala bi kao prut od straha za njega.

„Aha, i gde još?“, nastavila je da ga ispituje.

„Zavisi.“

„Od čega to zavisi, ako mogu da znam?“

„Pa od onoga što budem uradio kod Vasilija.“

„Dobro, Gavrilu, kaži mi već jednom šta ti je na umu. Ako mi odmah ne kažeš, krenuću sa tobom, pa kud ti, tu i ja.“

Bilo mu je jasno da će Milica ostvariti svoju pretnju, a to nikako nije želeo. Stoga joj je otkrio svoj plan u glavnim crtama, ne ulazeći u detalje. Slušala ga je ćutke, oborene glave. Samo bi povremeno klimnula u znak odobravanja.

Kada je završio, okrenula se ka kuhinji i, odlazeći, dobacila mu: „To si odmah mogao da mi kažeš. Ajd sad, idi.“ Onda, kao da se nečeg dosetila, zastala je, okrenula se ka njemu i pomirljivim glasom rekla: „I ne zaboravi da pozdraviš oca Vasilija u moje ime.“

Nepuna dva sata kasnije, Gavriilo se već sreo sa Vasilijem u predvorju Saborne crkve.

„Kojim dobrom, brate Gavriilo?“, upita Vasilije, šireći ruke da primi prijatelja u zagrljaj.

„O kakvom ti to dobru, crni Vasilije, kakvo dobro u ovo pogano vreme može biti?“, odgovori mu Gavriilo, smrknut.

„De-de, Gavriilo“, prekori ga otac Vasilije dok ga je grlio i tapšao po plećima. „Nego, hoćeš li do hrama?“

„Neka, to mogu i kasnije, crkva mi neće pobeći, za nju danas uvek ima i prilike i vremena. Htedoh da popričam sa tobom, da ti nešto saopštim. Ne znam da li si čuo šta se ovih dana događa u gradu, a mislim da bi trebalo da čuješ.“

„Stvarno ne znam o čemu ti to. No, hajde, hoćemo li u konak ili“ – Vasilije zastade i osvrnu se oko sebe – „možda da sednemo ovde, na klupu?“

„Vasilije, brate, ja bih to u četiri oka. Hajdemo u konak.“

„Kako ti kažeš, Gavriilo“, odgovori mu prijatelj i povede ga ka konaku.

Kada je smestio gosta, otac Vasilije ode do ormara, iz njega izvadi bocu rakije i dve čaše, pa ih podiže kao da ga pita: „Hoćemo li?“ Ne sačekavši odgovor, priđe stolu, spusti čaše i usu u njih zlatnu tekućinu.

„Hajde, Gavriilo, za pokoj duša mučenika, bog da im dušu prosti.“

„Za hiljade spaljenih mučenika“, odgovori mu Gavriilo, prihvatajući čašicu rakije.

Vasilije nabra obrve i zagleda se u prijatelja: „O čemu ti to?“

Gavriilu je odmah bilo jasno da Vasilije nije ništa čuo.

„Znači, ništa nisi čuo?“

„Ne budi toliko tajanstven. Pretvorio sam se u uho. Zaintrigirao si me.“

„Nacisti su ovih dana iskopavali posmrtnu ostatku ubijenih i pokopanih u okolini Beograda, iz Jajinaca, ali i sa drugih stratišta. Iz Rakovice, na primer. Verujem da znaš za pokolj u kamenolomu iza manastira.“

Vasilije klimnu glavom, a Gavrilo nastavi.

„Ne znam na kojim su lokacijama leševe spaljivali – ili ono što je od tih mučenika ostalo – ali izgleda da su sve to dovezli do Save sa namerom da to istresu u reku. Da reka odnese tragove i dokaze njihovih zločina kao da se ta zverstva mogu sakriti. I pošto nisu mogli da izruče u reku, naravno, tlo je raskvašeno a obala muljevita, istresli su na ušću Topčiderske reke u Savu, u visini špica Ciganske ade.“

Onda na trenutak prekide priču i pogleda Vasilija da vidi da li ga on prati. Da bi bio siguran, upita prijatelja:

„Znaš gde je to?“

Vasilije ni ovog puta ne reče ni reč. Čutao je smrknuta pogleda i jedva vidno klimao glavom. Sve vreme je gladio dugu prosedu bradu.

Potom Gavrilo nastavi.

„Juče sam se tamo zatekao sa profesorom Svetozarom Jokovićem.“ Videvši da se Vasilije ne seća profesora, podseti ga: „Ma znaš ga, onaj moj komšija, viđao si ga na slavama kod mene, onaj sa onom špic-bradicom.“

„Da, da, sad se sećam“, potvrdi Vasilije. „Nastavi.“

„Mnoštvo je ljudi na obali, uglavnom uboga sirotinja, nemaština im je pomutila pamet a glad zatrovala dušu. Prosejavaju pepelište i traže zlato. Zlatne zube najčešće pronalaze. Nastala je, Vasilije, prava zlatna groznica. I zlatari tamo otkupljuju zlato. Bruka, moj Vasilije, i sramota.“

Vasilije klimnu, i dalje ćuteći. Vidi Gavrilo da mu se krv izlila u lice, samo što ne eksplodira.

„Čuj, Vasilije, ovo mora da se okonča. Što pre. Bilo kako. Crkva mora da dela, i to brzo. Zato sam i došao prvo kod tebe. Znam da je crkvi teško, da je obezglavljen, ali nije baš toliko, a ti imaš ovde ugleda. Učini nešto.“

„Svakako, svakako“, odsutno odgovori Vasilije. Razmišljao je o tome šta bi mogao da učini, sa kim da razgovara tu, u Patrijaršiji, kog vladiku da pozove, ko bi od njih bio dovoljno hrabar da digne glas, da možda interveniše, da učini nešto odlučno. Onda se prenu i reče da će već nešto smisliti još u toku dana, ma odmah će preduzeti nešto, samo da vidi ko je u Patrijaršiji, pa upita Gavrila šta još ima na

umu, kome još namerava da ide, kome još da se obrati, možda upravniku grada, samom Jovanoviću, ili nekom iz policije? Ministru policije, Aćimoviću, ili nekom iz Vlade? Mijuškoviću ili Joniću? Možda samom Nediću?

„Nikog od njih lično ne poznajem. Ne libim se da idem ni kod koga, samo, da budem iskren, Jovanoviću ne bih ni mrtav. Po mome, on je odgovoran za mnoge žrtve. Mnoge on nosi na savesti, ukoliko je uopšte ima.“

„Da, tu si u pravu, mada bi i on sam sigurno hteo sve to da zataška, da se ne šire glasine po gradu, pa sam zato mislio da bi se možda kod njega moglo intervenisati. A ostali?“

„Nedića ne poznajem, nikoga od generala u njegovoj vladi ne poznajem, ni Draškića, ni Kostića, a ni onog Jankovića. Nikog od njih“, pa se zamisli. „Znaš, kad bolje razmislim, toliko srpskih generala služi Nemcima da nije ni čudo što smo izgubili ovaj rat za nepune dve nedelje. Sramota.“

„Sramota, moj Gavriilo, al' šta ćeš, moramo da živimo.“

„Da, ali svakako ne kao gnjide, bez časti.“

„Ne sporim, ali čini mi se, dragi moj prijatelju, da je vreme časti i junaštva odavno za nama.“

Gavriilo se trže i pogledom preseče prijatelja.

„Vasilije, to fukara može da kaže, da se sakrije iza takvih izgovora, tobože, rat je, sila boga ne moli, ali, dragi moj, ti i ja nemamo pravo na takav izgovor. Ja sam se zakleo Bogu, kralju i otadžbini, a ti, doduše, samo Bogu – mada nam dođe na isto. Ako mi pokleknemo, što smo uopšte živeli?“

„Eh, moj Gavriilo“, uzdahnu kaluđer i ustade. „Idem preko, da vidim šta mogu da učinim, a ti, blago meni, kreni svojim putem uz božju pomoć. Imaš moj blagoslov.“

Gavriilo stade pred prijatelja u mantiji, pa mu se zagleda u oči. Čutali su obojica i gledali jedan u drugog. Vasilije se upinjao da izdrži Gavriilov pogled, iz kojeg nije moglo ništa da se pročita. Možda je baš zato i bio toliko pun

optužbe. Kad više ne mogaše da izdrži Gavrilov, monah spusti svoj pogled.

„Dobrivoje“, začu on svoje ime, koje iz Gavrilovog grla nije čuo još od Velikog rata, kada su obojica kretali na front, kada još nije bio ono što je sada, kaluđer, već profesor istorije i potporučnik u rezervi, ratnik na braniku otadžbine.

„Ne treba meni tvoj blagoslov. Tražim od tebe, Dobrivoje, da uradiš što je potrebno da crkva spreči sunovrat koga će se vasceli srpski narod stideti dok je sveta i veka. Ni manje ni više, da sprečiš da na savesti ovog naroda ostane mrlja koju neće moći da opere ni pred ljudima ni pred Bogom. Samo toliko, a to je skoro ništa u odnosu na cenu obraza i dostojanstva.“

Vasilije je ćutao. Stajao je nepomičan pred prijateljem, opuštenih ramena i spuštene glave; delovao je umorno i slomljeno.

Gavrilu se učini da u Vasiliju više nema ni vere ni Boga, da je i on samo čovek, umoran čovek na izmaku svojih ljudskih, ograničenih snaga. Nije Vasilije prvi iz koga je rat iscrpao sve što je bilo valjano. Nagledao se takvih, juče i prekjuče naročito. Rat ljude pretvara u prazne ljušture. Odavno više nema Dobrivoja, ubijen je u onom podrumu, umro je nekoliko godina kasnije. I Vasilije je na kraju svog ljudskog puta, u njemu više ničega nema, nemoćan je kao što je i sama crkva nemoćna, obezglavljen je kao što mu je i crkva obezglavljena, teško i sama sebe može da zaštititi.

Jasno mu je da je zalud dolazio. Kako je samo bio naivan u svojim očekivanjima da će crkva nešto učiniti. U Srbiji, sveštenici još jedino opela mogu nesmetano da obavljaju. Smrt je ovde sveprisutna, pohodi i žive i mrtve.

Zna Gavrilo da se Vasilije ne ljuti na njega što je besan i što je otišao bez pozdrava, bar za sobom nije vrata zatvorio. Ostala su otvorena. Daće bog, videće se oni opet.

„Eh, Gavrilo, prijatelju, oprost mi grešnom i nemoćnom“, šapuće Vasilije dok posmatra njegova povijena leđa. „Grešni smo i prokleti“, jada se dok mu se niz obraze kotrljaju suze.

Dok je žurio Pop Lukinom, u Gavrilu se polako stišavala srdžba. Bes koji je osećao kada je napustio konak jenjavao je. Jedini osećaj koji nije popuštao bila je duboka praznina i žalost. Iako se od Božića nije video sa Vasilijem, ipak nije očekivao da će ga zateći u takvom jadnom stanju. Kako okolnosti mogu da slome čoveka, zaključio je sa žaljenjem. Ako je iko od njemu poznatih bio čvrst u svojoj veri, ako se iko bez ikakve nagodbe borio za svoja uverenja, za hrišćanske vrline i čast, bio je to Vasilije. Koliko je puta založio sebe za nečije pravo, pa čak i za one koje nije poznavao, kada je bio uveren da im je naneta nepravda. Zbog toga ga je cenio i voleo. Šta se to sa njime dogodilo u ova tri meseca, Gavrilo nije znao, ali bilo je očevidno da je slomljen, da je ostao bez nade i vere.

„No, šta je tu je. Idem dalje“, promrmlja Gavrilo sebi u bradu i ubrza korak sa nekom novom snagom koju je negde u sebi pronašao. Predvideo je on i tu mogućnost, da ništa ne uradi sa Vasilijem. Doduše, nije očekivao ovo što se desilo, jedan od razloga moglo je biti njegovo odsustvo, nešto nepredviđeno, neodložan crkveni posao. Čak i da je razgovor sa prijateljem urodio plodom, planirao je Gavrilo da ode do šefa kabineta Vlade, pukovnika Miloša Masalovića. Jedino je njega koliko-toliko poznavao, još sa akademije. Nisu baš bili naročiti prijatelji, ukoliko su uopšte to bili. Jednostavno, nisu se često viđali, kretali su se u različitim društvima. Možda zato i nisu nikada bili u sukobu.

Kada je stigao do Vlade, Gavrila je, nakon više od jednog časa čekanja u hodniku, primila Masalovićeva sekretarica. Ljubazno ali odlučno je tražila da joj potanko objasni razlog svoje posete, pa će ona preneti poruku gospodinu Miši, naravno, kada bude imao vremena.

Gavrilo nije želeo da odustane od svoje namere da se licem u lice sretne sa kolegom. Da ga ova napirlitana otera – e to sebi neće dozvoliti. Nije on ni zbog većih prepreka odustajao, uvek je uspevao da dođe do onih na koje se nameraćio. Nisu njega odvratili ni ađutanti đenerala Stepe a, bogami, ni čitava svita regenta Aleksandra. Sa svima njima je uspevao da se nosi. Uostalom, ako bude potrebe i ako odluči

da se vidi i sa Milanom Nedićem, niko ga u tome neće sprečiti. Nije njemu drago da sa Milošem razgovara, pogotovo sada, kada nisu na istoj strani, ali druge nema.

„Gospođice, sa Milošem sam prijatelj sa akademije, što vama, moguće je, ništa ne znači, ali znači časnim oficirima, a vi, verujem, ne mislite da osporavate čast pukovnika Masalovića. To mu se ne bi baš svidelo“, ubeđivao ju je Gavriilo.

Do u beskraj bi trajalo Gavrilovo preganjanje sa Masalovićevom sekretaricom da se on nije iznenada pojavio na vratima svog kabineta.

Čim ga je ugledao, Gavriilo je, uz širok osmeh, pohitao k njemu raširenih ruku.

„Miloše, dragi moj, do tebe je doista nemoguće dopreti pored ove male. Nikako da je ubedim da smo prijatelji, a ti dobro znaš da te ne bih ometao u važnim državnim poslovima da stvar nije izuzetno delikatna i poverljiva. Znaš ti mene.“

Šef kabineta Masalović zbunjeno je gledao čas Gavriila, čas svoju sekretaricu, koja je stajala kraj radnog stola i kršila prste. Od Gavrilove priče nikako nije mogla da dođe do reči, a i da jeste, to više ne bi imalo značaja jer je ovaj uljez već bio kraj šefa kabineta predsednika Vlade i srdačno ga grlio i tapšao po leđima.

„Gavriilo? Jesi li to ti?“

Miloš Masalović jedva je uspeo da se seti imena poznanika koji ga je saleteo. Baš se iznenadio, nije ga video otkako je počeo rat, to sigurno zna, ali ko zna kada su se poslednji put sreli.

„Ja sam, Miloše, ko drugi?“, odgovori mu Gavriilo kao da je njegov dolazak nešto što se podrazumeva. Zapravo, u sebi je zahvaljivao Bogu što je namestio tu slučajnost, inače, kako je krenulo sa onom devojkom, nikada ne bi došao do Masalovića.

„Šta je bilo? O čemu se radi?“, upita ga Masalović. Setio se Gavriila Seferovića. Majora, čini mu se. Da, zna ga još sa akademije, mada nikada nisu bili prisni, a sumnja da su imali zajedničkih prijatelja i delili političke stavove. Ovaj

nenajavljeni dolazak prava je enigma. Da mu se najavio, sigurno bi izbegao susret. Ovako je zatečen i stavljen pred svršen čin. No, šta god da je posredi, valjda će moći da ga se brzo oslobodi.

Gavrilo je imao očiglednu inicijativu, ukazanu šansu nije želeo da propusti, te je pothvatio Masalovića podruku i poveo ga u njegov kabinet. On mu se nije opirao.

„Miloše, moraš nešto preduzeti, i to hitno. Ali pazi: stvar je poverljiva. Inače lako može da pukne bruka – ako već nije. A mislim da nije.“

Gavrilo nije prestajao da priča ni dok je zatvarao vrata kabineta. Nastavio je da govori i dok se smeštao u kožnu fotelju, ispričao je svome školskom kolegi sve što zna o onoj nesreći na savskoj obali, sve što je tamo video i doživeo. Pričao je sve potanko, naveo je sve ono što ga je prenerazilo i ožalostilo. Naravno, spomenuo je povod njihovog odlaska, ali samo delimično, rekao mu je o Svetozarevom naumu, ne i o svome. Nije mu spominjao Lazara i njegovu porodicu. Nije želeo da se sukobi sa tim čovekom pre no što mu kaže sve što je nameravao. Zato je i prećutao sopstvene motive za odlazak na obalu. Sve mu je redom ispričao, nije ništa preskočio, ni onaj susret sa obesnim mladim poručnikom – nije propustio da napomene da ga je nokautirao u Pištinoj čardi, a njegove vojnike izbacio iz kafane. Videvši da se pukovnik mršti na priču o poručniku, podsetio ga je na dane kada su, kao mladi oficiri, komandovali jedinicama u ratu sa Turcima, ali i u Velikom ratu, na njihovo dostojanstvo i oficirsku čast. Onda mu je pričao o onome što je video na obali, o susretima sa ljudima na pepelištu i o onome što su oni tamo radili. Ni zlatara nije propustio da spomene. Na kraju je i o svom susretu sa ocem Vasilijem u Patrijaršiji izgovorio nekoliko reči, ne propustivši da ukaže da je duboko razočaran opštim stanjem duha i nedostatkom vere u narodu.

Kada je završio, pogledao je u lice šefa kabineta predsednika Vlade nacionalnog spasa i upitao ga:

„Pa, dragi moj prijatelju i kolega, šta kaniš preduzeti da se ovo obustavi a bruka spreči?“

Masalović ga je sve vreme gledao preko rama svojih zlatnih naočara, zavaljen u fotelji iza radnog stola, bez ikakvog pitanja. S vremena na vreme bi nešto nalivperom zapisao na listu hartije. Kako je Gavrilova priča odmicala, tako se i on sve više mrštio. Gavrilovo pitanje ga prenu.

Iako je priča bila neprijatna, Masalović je mislio o drugim stvarima, o mogućim posledicama po njega lično jer, ukoliko glasine o tom događaju dođu do Noj bahera, stvar može postati vrlo neugodna. Doduše, nema on poverenja ni u ovog Seferovića. Ko zna, vesti o ovom događaju mogu lako da odu i do onih u Londonu. Gde je, uostalom, ovaj major bio četrdeset prve? Gde je bio kada je Srbija bila na kolenima, kada ju je trebalo spasavati od potpune propasti, kada je narodu goli život trebalo sačuvati, naročito onda kada je jevrejsko-masonska, komunistička zavera ugrozila sam njegov opstanak? Gde je bio kada su se kolone izbeglica iz Hrvatske slivale u Srbiju, kada su morali da zbrinjavaju sve one Slovence? I kako se sada ponaša? Došao je ovamo da deli lekcije iz morala. Priznaje sebi Miloš Masalović, kosnulo ga je Gavrilovo izravno pitanje, zapravo njegov ton. Pa ko je ovde vlast, zapita se, on ili ja? Htede da ga prekori, ali se ipak obuzda.

„Da, zanimljivo“, zaključí i lupí šakom o rukohvat fotelje. „Vrlo zanimljivo i neprijatno.“

Onda se uspravi i odšeta do prozora, pa, odmakavši zastor, pogleda na ulicu.

„Dakle, da vidimo: šta to mi možemo da učinimo?“, reče.

Gavrilu se učini da je to pitanje pukovnik pre postavio sebi nego njemu, očigledno da kupi malo vremena, da proceni šta mu valja činiti, da smisli rešenje za tu neprijatnu situaciju. Bez sumnje, bilo mu je neprijatno. Toga se Gavrilu najviše i plašio, tog Miloševog osećaja nelagodnosti, krivice i griže savesti. Zna on, kao i šef kabineta gospodina generala, da Nemci nisu bez preke potrebe otkopavali i spaljivali leševe onih koje su dve godine nemilice ubijali po Beogradu. Obojica su vojnici po pozivu i znaju da Nemci moraju otići, očigledno je da gube rat, a pobednici u ovom ratu ispostaviće

račune za ceh koji je ova vlast napravila. Platiće ga oni koji ostanu, koji ne uspeju da pobegnu sa Nemcima, koje uhvate. Neko će im već podvući crtu na rabošu i ispostaviti račun na naplatu. Koliko ko duguje, to samo oni znaju, pa i Masalović najbolje zna koliki je njegov dug. Gavrilo neće da mu ispostavi taj račun, ima ko hoće, ovako ili onako. On bi sada jedino to da pukovnik podigne slušalicu i da okrene neki broj, da se sa nekim, ako treba, i posavetuje, ali da prekine onu bruku i sramotu koja se na savskoj obali odvija, da se dušama mučenika pruži mir.

„Miloše“, tihim ga glasom pozva, „naredi upravi grada da pošalju policiju, neka blokiraju taj deo obale, mali je, tek nešto više od dvadeset ari ukupno. Šta je to? Ništa. Desetak ljudi je dovoljno da rastera žgadiju.“

„A šta potom? Je li, Gavrilo, šta potom? Dokle?“

„Ne znam, nisam o tome razmišljao.“

„E pa, trebalo je i o tome da razmisliš. Misliš, dovoljno je da dođeš ovamo i da podneseš zahtev i sve će biti sređeno. Pa ne ide to tako.“

„Ali ne može ni ovako da ostane, valjda ti je i to jasno.“

„Da ne misliš da bi možda trebalo da zamolim Vujkovića da počisti teren?“

„Miloše, ne mislim da se sa ovom brukom treba šaliti.“

„Vidiš, dragi moj, čak i da je sve to što si mi ispričao istina, pitanje je šta je pametnije – ne preduzimati ništa ili nešto učiniti“, reče, ne okrećući se ka sagovorniku. „Pitanje je šta je delotvornije. Važno je da li ćemo priznati ono za šta nas komunisti i tvoji masoni optužuju ili nećemo.“

„Masoni? Otkuda ti ideja da sa njima imam ikakve veze? To je apsurdno.“

„Gavrilo, ne potcenjuj moju inteligenciju, znam ja da si bio prijatelj sa onim Jevrejinom i masonom Demajom.“

„Miloše, ponosan sam na prijateljstvo sa časnim srpskim oficirom i rodoljubom Lazarom Demajom. I, da ne bi bilo zabune, ja sa masonima nemam ništa, kao što ni Lazar

nije imao. A i da imam, to sa ovim nema nikakve veze“, spremno odgovori Gavrilo.

„Tvoje pravo, samo, pitam se da li je ova tvoja priča možda deo antisrpske propagande koja se iz Londona vodi.“

„Misliš da bih se time šalio? Da bih došao ovamo sa pričom koja je izmišljena?“, oštro odgovori Gavrilo. „Uostalom, sumnjam da nisi obavešten o onome što se događalo tokom ovih ratnih godina, pa i o ovoj sramoti. Ovo je stvar etike i ljudskosti, i posledica jedne politike sa kojom ja nemam ništa.“

„Ne znam. Danas je sve moguće, svi se nešto prave zaboravni a svi nešto tajе, jedno pričaju, drugo rade, a treće misle. Takvo je vreme, ratno, smutno. Vidiš, Gavrilo, sa hiljadu se problema suočavamo, a neprijatelja mnogo. Jevrejska zavera, kao što ti je poznato...“

„Nije mi poznato da postoji ta jevrejska zavera, Miloše. Zar nisu ovde svi Jevreji pobijeni, danas su svi ti vaši zaverenici tamo, na savskoj obali, njihov pepeo upravo prosejavaju.“

„To jednostavno nije istina!“, viknu Masalović.

„Dobro, možda si i u pravu“, pomirljivo će Gavrilo. Želeo je da izbegne svađu, da bar nešto od tog čoveka izvuče, da nešto preduzme. „Kako okreneš, Miloše, ljudski jeste. Ako to nisu spaljeni ostaci Jevreja, onda je to pepeo spaljenih ostataka streljanih Srba“, smireno nastavi, iako mu je krv udarila u lice.

„Insinuacija. Prljava komunistička propa-ganda. Pazi, Gavrilo, šta pričaš! Znaš ti šta je istina, uostalom, sudovi su komuniste i odrode osudili, streljani su, neprijatelji Srbije i Srba, oni koji su želeli da nas zaviju u crno“, besno je vikao Masalović.

„Sve i da je tako, ipak to ništa ne menja. Posmrtni ostaci streljanih su spaljeni i eno ih tamo, na savskoj obali. Ljudski je to pepeo. Da li je i to po zakonu? Da li je to hrišćanski? Da li je to srpski?“

„Pobogu, Gavrilo, ti baš ništa ne shvataš“, nervozno ga prekide pukovnik Masalović. „Svako čudo za tri dana. Sve i da je neko dete, igrajući se, pronašlo komad zlata, to je

samo slučajnost. To ništa ne dokazuje. Pa i na ulici možeš da pronađeš komad zlatnog nakita, bilo čega, pa zašto ne i zlatni zub? Biće možda pomame dan-dva i pašće sve to u zaborav. Videćeš. Pazi šta ti Miloš Masalović kaže. Sve je to nesrećan splet okolnosti. Ničim potkrepljena zlonamerna glasina. Zaboraviće se to za koji dan, ljudi će sve zaboraviti. Za mesec dana, više se niko neće sećati toga. Ukoliko bismo išta preduzeli, samo bismo podgrejali zlonamerne glasine, dali bismo vetar u leđa neprijateljima. A njih ima mnogo, svakim danom sve više.“

„Nažalost, to nije glasina. Video sam nesagorele delove kostiju, doduše sitne, ali nema sumnje da su to kosti.“

„Možda životinjski ostaci? Znaš da su u Beogradu i okolini mnogobrojne jedinice Vermahta. Zar ti se ne čini kao razumno objašnjenje to da je taj pepeo upravo iz njihovih poljskih kuhinja? Znaš i sam da su Nemci vrlo temeljiti, oni za sobom ne ostavljaju đubre.“

„Ne sumnjam u njihovu temeljitost. Nije li Srbija zbog toga *Judenrein*?“

„Gavrilo, pazi šta pričaš!“, povika Miloš. „Zbog takvih zlonamernih optužbi glave padaju.“

„Ne sumnjam“, mirno odgovori Gavrilo i nastavi kao da mu nije upućena izravna pretnja. „Izvoli, pitaj Trišića. Njegovi su tamo čuvali stražu dok su Nemci kamionima dovozili i istovarivali pepeo. On će moći da ti kaže punu istinu.“

„To nije istina“, odbrusi Miloš i pripreti Gavrilu šakom.

Gavrilo je shvatio da šef kabineta neće ništa preduzeti. Očigledno je da su njegove nade bile neosnovane. Stoga mu prkosno odgovori:

„Šta nije istina? Za Nemce ili za Trišićevu Srpsku državnu stražu? No dobro, možda i nisam u pravu za svaku pojedinost, možda doista nisu Nemci dovezli sav taj pepeo, možda je taj prljavi posao obavila vaša državna straža? Ipak, sumnjam. Zatiranje tragova zločina je delikatan posao koji ne trpi svedoke, makar to bili i pripadnici Ljotićevog Zbora.“

„Ovo je previše!“, povika Masalović. „To jednostavno nije istina.“

„Sve i da si u pravu, valjda ti je još preteklo oficirske časti. I mrtav neprijatelj zaslužuje poštovanje. To si zaboravio. Dok sam ja bio u vojsci, to se poštovalo, to su poštovali kralj Petar i kralj Aleksandar, poštovali su to i đenerali Stepanović i Mišić. I Jurišić, naročito. Njega bi valjda trebalo da se sećaš, bio ti je komandant. Ili si zaboravio? A i on je bio Namac.“

„Naređujem ti da iz ovih stopa napustiš kancelariju.“

„Idem, Miloše, idem“, odgovori mu Gavriilo, pa ustade i uputi se ka vratima. „Ja odlazim, ali ti, pukovniče Masaloviću, ostaješ ovde, u ovom kabinetu i pred licem istorije.“

„Kako se usuđuješ?!“, vikao je Miloš, izbezumljen. „Napolje! Marš napolje!“

Dok je silazio niz široko mermerno stepenište zgrade Nedićeve vlade, Gavriilo je čuo viku šefa kabineta:

„Radojka, Radojka, zovi stražu da izbac i ovog provokatora!“

Noć

Ponoć već beše prošla kada je Gavrilo, stenjanjem odajući umor, ustao iz fotelje sa namerom da krene ka bračnoj ložnici. Milica je odavno otišla u krevet i verovatno je već spavala.

Ispod ikone Svetog Đorđa, dogorevajući, treperila je žiška u kandilu. Otkako ga je Milica zapalila aprila četrdeset i prve, neprestano gori dan i noć. Prišao je da proveri ima li dovoljno ulja u njemu. Bilo ga je, samo je žiška bila pri kraju, te ju je zamenio novom.

Ne prođe dan a da se pred odlazak na počinak ne pomoli. I večeras je mislio na svog jedinca i molio se.

Rastko mu je vazda u mislima, od časa kad se probudi. Misli na njega i dok, bunovan i izlomljen, sedi na ivici kreveta nakon košmarne noći, dok još nije siguran da li je budan ili ga san još steže za vrat. Misli na svog jedinca i dok se u grobnoj tišini zamračene spavaće sobe oblači, i dok teturajući odlazi u kupatilo i pokušava da ukloni tragove bunila, da razluči šta je java a šta samo san. Nije prestajao da misli na sina ni dok je stajao kraj prozora salona sa šoljicom čaja koji bi mu Milica pripravila. Tada bi nemo i tupo posmatrao rađanje dana, zagledan preko krovova, ne uočavajući čak ni sunce na nebu. I koji časak kasnije, za trpezom, dok bi doručkovali u tišini, Miličino prisustvo za stolom podsećalo ga je na Rastkovo detinjstvo i porodično nedeljno obedovanje, na praznike. Miličino raspripremanje trpeze i odlazak u kuhinju doživljavao je kao prekor. Kao

kaznu. Ostavljala ga je samog sa sećanjima. Tišina je odzvanjala u njemu poput timpana. Zato je bežao iz kuće. Izlazio je na ulicu i najčešće se spuštao na reku da bi je satima, tupa pogleda i bez misli, posmatrao kako otiče ka Dunavu. Tokom tih dugih šetnji proživljavao je Gavrilo svoje srećne porodične dane provedene kraj Rastka i Milice. Sećao se svakog zajedničkog trenutka, jasno i živo, kao da je bilo juče. Obnavljao je sećanja na svaki tren onog oktobarskog dana kada je prvi put video svog trogodišnjeg sina. Nedugo nakon proboja fronta, jedva da je zemlja oslobođena, tek izvojevani mir je u Gavrila usadio nervozu, morao je da vidi svoga sina po svaku cenu. Nakratko je, uz teško izmoljenu dozvolu pretpostavljenog, napustio jedinicu i bez daha odjurio za Arandjelovac, gde je pronašao Milicu i Rastka. Bili su tamo gde je ostavio Milicu sa stomakom do zuba, u kući njenog oca Ognjena Vlaisavljevića, tamošnjeg advokata. Dok se čezama spuštao starim kragujevačkim putem u Arandjelovac, srce mu je igralo, prisećao se onih toplih, još uvek letnjih septembarskih dana kada je Milicu istim tim putem vodio njenom ocu, da je smesti na sigurno. Bila je pred porođajem, a rat samo što nije počeo. Tih se trenutaka sećao, kao da je bilo juče. U Beograd se nije ni vraćao, dva dana kasnije već je bio u svojoj jedinici, na položaju na Parcanskom visu. Tačno se seća, ostavio ju je kod tasta nepunu sedmicu pre no što je otpočelo bombardovanje Beograda. Nekoliko dana nakon pada prestonice, Milica se porodila u očevoj kući. Rodila je Rastka. Imala je utisak da ga je rodila na ničijoj zemlji, u praznom i gluvom prostoru jednog ludila, između dve vojske, jedne skoro u rasulu, u povlačenju, i druge, bestijalne i obesne, nadmene u pobedničkom nadiranju. Da se Milica porodila i da je dobio sina Gavrilo je saznao dve nedelje kasnije, biće i koji dan više. Vest mu je iz štaba Druge armije doneo njegov prijatelj i pobratim, kapetan Lazar Demajo. Za Rastkovo rođenje Lazar je slučajno saznao od nekog Arandjelovčanina koji je onih dana nakratko napustio jedinicu, na dan-dva, samo svoju čeljad da obezbedi i zbrine koliko uzmogne. Bilo je jasno da je đavo odneo šalu, da se prethodna godina neće ponoviti jer

vojska se povlači, a kako će i dokle će tako, niko živ nije znao. U povratku ga je na ulici slučajno ugledao Ognjen. Znali su se odranije, zadužio je Ognjen tog seljaka i sada ga je za uslugu zamolio: ako negde sretne njegovog zeta, poručnika Seferovića, Gavrila Seferovića, artiljerca, da mu kaže da je zdravog i pravog sina dobio i da ne brine. I da je Milica dobro, bogu hvala. I taj seljak iz okoline Arandelovca nije to zaboravio: kada je u mimohodu naleteo na prve artiljerce, raspitao se za poručnika Gavrila Seferovića, da li ga ko poznaje. Niko ga nije znao, ali nije mala stvar u zlo vreme dobiti prinovu, i to sina, te kaplar kome se prvom obratio ne htjede da ga pusti dalje, nego ga odvede kod svog starešine – kapetana Lazara Demaja, pobratima tog sretnika. Lazaru je on saopštio ono što zna, od reči do reči. I sam je bio zadovoljan jer je u teškim vremenima, kada su loše vesti sustizale jedna drugu, mogao bar nekome radosnu vest da javi. I dok je vojevao, mislio je na Rastka i Milicu. Svako topovsko zrno značilo mu je mnogo više od još jednog udarca nanetog neprijatelju, predstavljalo je odbranu Miličinog svetog majčinskog prava da podoji svoje čedo, njihovog jedinca, tek rođenog sina Rastka. Sve to vreme, Gavrilo je ponosno pred svoje vojnike izlazio i pred njima uspravno stajao. Nije uzmicao niti se krio, žestoko se rame uz rame sa njima borio. Vojevao je te jeseni, branio je svaku stopu ne samo otadžbine već i onog tla kojim će njegov sin hodati, činio je to odlučno i bez straha, kao i njegovi vojnici. I oni su branili svoje žene i decu, svoju čast, svoja kućišta i grobove svojih predaka kao da su same ratne zastave. I zapise na hrastovima i crkvišta branili su uporno i smireno, bez roptanja i bez besa, sa verom u Boga. I nisu sebe hrabрили povicima *Gott ist mit uns*, znali su oni da su putevi gospodnji nepoznati. Bog će im udeliti ono što im je zapisano, pred njegov sud će svi, pre ili kasnije, a do tada valja živeti kao čovek i, ako je moguće, njegovih se zakona držati i smrtne grehe izbegavati. Gavrilo je imao i motiv više: svoju je oficirsku čast držao. I kada se povlačio, mislio je na Milicu i Rastka. Gledao je svoje ljude kako čute o svojim, pa je i on čutao, glasno su žalili sve druge koji ostaju neprijatelju na

milost i nemilost. Tokom okupljanja jedinica u Peći, krajem novembra, samo su mu Rastko i Milica bili na umu. Nije imao nikakvih vesti o njima. Očajavao je dok je slušao svakojake glasine o zverstvima zavojevača, koje su se tih dana širile među vojskom. Stezao je vilicu i gušio strah, hrabrio se i bodrio molitvama Svetom Đorđu. Samo da preživi ovu muku, da ostane živ, da se rat okonča, da poraze neprijatelja, pa sina i ženu žive da vidi. Ni izvesnost poraza na koji ne pristaje ni sramota koju je osetio kada mu je pukovnik Vasiljević kroz zube, teška srca i smrknuta pogleda, preneo naredbu Vrhovne komande da onesposobi i zakopa topove a nišanske sprave da rasklopi i ponese sa sobom nisu mu pale teško kao pomisao da možda više nikada neće videti Milicu i tek rođenog sina. I narednih dana, dok se sa svojim vojnicima provlačio kroz planinske vrleti ka Andrijevići i dalje, ka Podgorici i Skadru, molio je Boga da ga neki arnautski zalutali kuršum ne pogodi, da ga ostavi u životu, samo svog prvenca da vidi. Rastka da vidi. I Milicu. I na ostrvu Vidu, i kasnije na Krfu, sanjao je dan u kojem će sina uzeti u ruke i podići ga uvis. Možda je stoga toliko voleo Rastka i bdeo nad njim tokom njegovog odrastanja, od onog sunčanog nedeljnog poslepodneva u oslobođenoj i nekako preporođenoj Srbiji, punoj nade, onog čudesno toplog miholjskog leta prepunog pastelnih boja, kada je sa Milicom doveo trogodišnjeg Rastka u Beograd, na Senjak, u njihov dom u Lazarevačkoj ulici, u kuću koju su s ljubavlju kućili da svoje potomstvo u njoj gaje. Nakon rata nije propustio ni jedan jedini dan Rastkovog odrastanja, trudio se da mu nadoknadi, možda više sebi, one tri ratne godine. Godinu dana kasnije, kada je Milica na porođaju izgubila dete, devojčicu, Rastko je postao središte njegove vasseljene. Pomno je nadzirao njegovo školovanje, usmeravao je njegova interesovanja i valjda baš zato niko nije bio ponosniji od njega onog dana kada je Rastko okončao školovanje na vojnoj akademiji, postao artiljerijski potporučnik i nastavio porodičnu tradiciju.

Ni večeras, dok se bešumno kretao ka spavaćoj sobi da ne probudi Milicu, ophrvan umorom i pod teretom

sećanja, nije prestajao da misli na Rastka. Savest ga pritiska i ne da mu mira odavno, još od kapitulacije i ulaska nemačkih trupa u Beograd. Iz dana u dan stenje pod pritiskom krivice.

Umoran je, i spavao bi. Bar malo da se opusti, da sklopi oči. Ali, zna, neće moći da zaspi, kao što noćima ne može. Možda pred zoru? I uvek ga ista misao proganja. Samo da je – koliko mu je puta ta rečenica prostrujala kroz glavu? Zna da je mnogo šta moglo drugačije da se odigra da nije postupio onako. Samo da je u nekim trenucima reagovao drugačije, a imao je izbor. Uvek postoji izbor, nema situacije bezizlazne toliko da se ne može načiniti pravi i delotvoran izbor, pronaći bolje rešenje – ako ne pravo. Možda bi Rastko sada bio živ?

Prvih dana rata strepeo je jer vesti sa ratišta nisu pristizale, ali se i nadao da je Rastko živ, da ume glavu da čuva, da će je sačuvati. Zavaravao se verom u Boga i uzdanjem da će ga Gospod sačuvati od najgoreg. U onoj pometnji, dok se vojska raspadala, sa frontova nije bilo jasnih vesti; samo glasine. Strah je iz ljudi progovorio. O izdajama se više nije šaputalo, glasno se i besno govorilo. Pričalo se o raspadu čitavih armija i velikom broju zarobljenih vojnika. Mnogi nisu stugli ni metak da ispale a već su morali da polože oružje. Pričalo se mnogo, i bogoradilo. Najčešće se psovalo. Ni kada je stigla vest da je Pavle pao u zarobljeništvo, Gavriilo nije gubio nadu. Kad su počele da stižu prve vesti posredstvom Crvenog krsta i da se objavljuju spiskovi zarobljenih i deportovanih oficira i vojnika, vesti o Rastku nije bilo. Čule su se neke priče o oficirima koji se nisu hteli predati, koji su se odmetnuli u goru. Nadao se da je Rastko sa njima. I kada su početkom avgusta stigle prve, neproverene vesti o Rastkovoju pogibiji, ubeđivao je sebe da je sigurno posredi greška, zabuna, zamena. Možda je u zarobljeništvu? Možda u Osnabriku? Čuo je da tamo ima mnogo srpskih oficira, a Rastko je bio jedan od njih, bio je oficir koji je položio zakletvu kralju i Bogu. I svom ocu. Ako nije tako, možda je u nekom drugom logoru? Pune su ih Nemačka i Češka. Kažu, na stotine ih ima, na desetine hiljada zarobljenih, i ne samo Srba. A vesti i

pisma dugo i sporo putuju, često se i zagube negde. Zašto da ne?

Živ je, živ je, nadao se Gavrilo. Živ je, molio je Gospoda.

A onda je konačno stiglo obaveštenje o Rastkovoj pogibiji.

I od tada prebacuje sebi Gavrilo to što nije i on otišao u rat sa Rastkom. Muči se sopstvenim uveravanjem da bi ga zasigurno spasao pogibije da je bar bio tamo sa njim. Da je bio uz njega.

Sigurno ne bi poginuo, ponavljao je optužujući sebe, verujući da bi ga zaštitio. *Sigurno bih ga zaštitio*, ponavlja iz dana u dan, iz noći u noć, iz jutra u jutro, kao što je i ove noći ponavljao. Siguran je bio Gavrilo da bi bar odmenio sina ako ga ne bi mogao od smrti zaštititi.

Dok je lagano otvarao vrata spavaće sobe, strepeo je da će je probuditi. Kako da pogleda Milici u oči? Osećaj krivice mu je postao svakodnevna mora. Svakog se dana, od ranog jutra, susreće sa tom mukom. Svoju krivicu ne osporava, naprotiv, siguran je u nju, i siguran je da ga Milica jednako krivi iako čuti. Zna on šta joj se po glavi mota iako svaki put u razgovoru odbacuje i samu primisao na njegovu krivicu.

I ove večeri priziva Rastka i šapuće mu.

Izvini, izvini, sine.

Misao o krivici odjekuje mu u ušima i prepliće se sa bubnjanjem njegovog bila u slepoočnicama; oseća kako će srce da mu iskoči iz grudi.

Ni to što je onog jutra, dok je trajalo iznenadno bombardovanje Beograda, pokušao da ispravi propušteno nakon puča, da ispolji očekivanu ljudsku rešenost, oficirsku otresitost i upornost, da izdejstvuje raspored i stupi u borbenu jedinicu – ne opravdava ga za neobavljen posao. Iako se tog dana, kao i onog martovskog, umoran i razočaran vratio kući, bio je svestan da je poražen jer ništa nije uradio, a njegova htenja i njegove reči, izgovorene pred štabnim oficirima, visili su u vazduhu kao liciderski kolači na vašarskoj tezgji, bez težine i smisla. Ni sam sada ne zna šta

mu teže pada: to što su ga odbili nakon puča – ljubazno, doduše, ali ipak odbili – ili to što u nebranjenom Beogradu nije našao jedinicu koja bi ga prihvatila, što je ostao kod kuće, on, prekaljeni borac u tri rata.

I čini mu se da sve ovo vreme, otkako su prve bombe pale na Beograd, nije učinio vredan napor, dostojan oficira koji se zakleo na vernost kralju i otadžbini, i, što je važnije, da nije učinio ništa kako bi se iskupio za kukavičluk kojim je izneverio sopstvenog sina. I svog pobratima Lazara je izneverio. Njega i Rahele više nema. Nije ih zaštitio. Nije im pružio utočište. Nije ih sakrio od nacista. Zar da se izgovara time što ga je pozvao da sa Rahelom i Marijom dođe kod njega na Senjak na nekoliko dana, bar dok vazdušni napadi ne prođu, da se nađu jedni drugima u zlu? I to je bilo umalo sve. Zar da se porodice svog prijatelja seća samo po osmehu male Marije, na koji su se Milica i on tako brzo navikli tih dana? Lazarev i Rahelin odlazak iz njihove kuće na Senjaku ne izbija mu iz glave, kao ni slike razrušenog Beograda iz tih prvih ratnih dana. Otpratio ih je do stana. Čini mu se da još uvek oseća miris paljevine. Ne seća se da je u čaršiji video ceo izlog. Svi odreda behu polomljeni, srče beše na sve strane, roba po dućanima bila je razbacana, bar ono što je preteklo, što nije uništeno, razvučeno i opljačkano. Mrsko mu je da se seća unakaženih tela životinja i ljudi. Ipak, još uvek mu je u glavi slika mrtve žene u kućnoj haljini, koja je stradala u kuhinji na drugom spratu prepolovljene četvorospratnice.

Onda su nemački tenkovi ušli u porušeni Beograd. Dok su brujali motori oklopljenih bornih kola, dok su tenkovi zlokobno pokazivali svoju premoć na praznim ulicama, prigušeni lelek nije prestajao da se valja gradom. U tim časovima, urušavao mu se svet. I Lazaru. O Rastkovoju sudbini tih dana nije bilo nikakvih vesti. Ni o Pavlovoj. Crveno-crne nacističke zastave vijorile su se po gradu. Zlokobne svastike na njima počele su da se nadvijaju nad sudbinom Lazareve porodice. Video je to Gavrilo. I Milica, takođe.

Na trenutak je pobegao u praznu, samrtno tihu sinovljevu sobu. Tada to nije shvatio, ali ove noći mu je

kristalno jasno, uplašio se tada. I to kao da ga je slomilo. U tih nekoliko časaka provedenih u Rastkovoju sobi, Gavriilo je proživio dvadeset i tri sinovljeve godine. Iz sobe je izašao kao drugačiji čovek. I po izgledu. Skoro je sasvim osedeo. Potom je ćutke otišao u svoj kabinet i nekoliko dana nije iz njega izlazio. Morao je da odboluje svoju muku i svoje poniženje. Živa duša. I Milica ga je pustila da tuguje. Zнала je da svoju muku mora sam da izdura, kako zna i ume, niko mu u tome nije mogao pomoći, pa ni ona. A i kako bi? Pa ni sebi nije mogla da pomogne. Samo, ona je žena i majka. Može da zakuka, ali ne i da kuka. Ne da se slomi. Ona je stub kuće, ona mora da bude ćvrsta, da zadrži sve u sebi, da se ne vidi šta je u njoj i kako joj je. Bar dok je Gavriilo bio zatvoren u svojoj sobi, mogla je sebi da dâ oduška, sedela je u mraku i slušala kako Gavriilovi koraci odzvanjaju. Dok je Gavriilo sebe proklinjao a Boga optuživao, ona je Isusa Hrista molila za sinovljev spas, nudeći svoj život za njegov.

Zar ja, artiljerijski oficir, major, učesnik tri rata, da kao baba ostanem kod kuće, kraj ženinih skuta i tople peći, a sina jedinca, tek stasalog, mladog i neiskusnog, da pustim na ratište protiv onolike vojne sile? optuživao je sebe Gavriilo. Nije se zavaravao, znao je vrlo dobro kakvim oružjem i tehnikom raspolaže Hitlerovo hiljadugodišnje carstvo, da se Jugoslovenska vojska nije mogla suprotstaviti samo srcem i junaštvom. Zato i jeste bio kivan na sebe. Morao je da krene sa Rastkom ili za njim, i to baš stoga što je znao da ovaj rat nije rovovski i frontovski, kakav je rat nekada bio i kakav je on vodio. Ovaj je rat bio mnogo brutalniji. Napad na Poljsku je bio krunski dokaz. *Blitzkrieg*. Aeroplani sa bombama visoko lete i daleko doleću, topovi su moćniji, a tek tenkovi! Nezaustavljivi su. Te metalne grdosije što riću sve pred sobom gaze i uništavaju. I šta protiv njih može čovek i vojnik? Herojstvo je put u smrt, ćasnu, doduše, ali u smrt. Ludost su bili juriši konjićkih eskadrona na nemaćke tenkove. Čin poljskih konjanika beše dostojan Homerovih junaka, ali da li je taj čin zavredeo, da li je zadužio Poljsku? I ćime? Ima li smisla stopiti se sa paganskim junaćkim mitovima? I biti ludo hrabar jeste

ljudski, ali i njih su majke dojile svojim mlekom i svojom ljubavlju, i njih su očevi na kolenima cupkali. Zar njih nisu žene volele? Da li je i Rastko, sa isukanom sabljom, odbio naređenje da se preda, da li je svoju čast pretpostavio životu? Rodoljublje je i poginuti, ali i živeti časno, i boriti se i časno i mudro, i preživeti. Zašto je ostao u Beogradu? Sam sebe ne razume, gde mu je bila pamet? Ili je to bio trenutak slabosti, njegov starački kukavičluk? Zar može da se opravda samo time što je odlazio u generalštab i nudio se? To što su mu sve molbe odbili nije mu opravdanje što se nije pridružio sinu i otišao u rat. Zašto ga nije u stopu pratio? Zašto nije krenuo da mu se nađe, zlu ne trebalo? Da ga odmeni kada se umori, da ispred njega u juriš krene. Ko je mogao da ga u tome spreči? Niko.

Zašto se vratio kući kada je šestog aprila obukao uniformu? Zašto nije otišao izvan grada, na front ili u šumu, bilo kud, da potraži sina pa da se zajedno bore, da ratuju rame uz rame, otac i sin, upravo onako kako su očevi i sinovi ratovali protiv Turaka, kako su ratovali u Velikom ratu, pa i da pogine ako treba, ali po redu, prvo on, pa tek onda sin? Nema isprike, kukavički se poneo, poput slabića i fukare. Povukao se, sagnuo je glavu i učutao. Da li se uplašio? Svejedno, i da jeste, to mu nije opravdanje, jer otac ne sme da se plaši kada je njegovo dete u pitanju. Oficir pogotovo. Kakav je to oficir koji se pred smrću povlači i od nje se plaši?

Svom je detetu dao život i taj život je morao da brani svojim znanjem i iskustvom. I svojim životom, ako treba. I zato, kriv je pred sobom. Kriv je pred Bogom. Kriv je pred ljudima, makar ga oni i ne osuđivali. Osećaj sopstvene sramote niko i ništa ne može da mu spere sa obraza. Kao soda ga peče. Osećaj da je pogazio roditeljsku, ljudsku i oficirsku čast i da je ukaljao obraz snažno ga pritiska. Za sinovljevu smrt je kriv koliko i onaj bezimeni neprijateljski vojnik koji ga je ubio. Možda i više? Sigurno više.

Koliko je puta u ove dve ratne godine pljunuo sopstveni odraz u ogledalu, koliko je puta povratio zgađen nad sopstvenim likom; koliko je puta prokleo Gospoda što ga kažnjava životom. Nije zaboravio Gavrilo onaj dan kada je

prvi put ugledao svog sina kako se sa dedom igra u dvorištu. Seća se da se tog trenutka zakleo da će Rastka sopstvenim životom štiti. I šta je uradio? Svoju je reč pogazio, svog jedinca je u smrt poslao. Sebe je izdao. Neće i ne može sebe da pravda, naprotiv, kriv je i pred Bogom i pred ljudima, mada mu je i sam Bog kriv koliko i ljudi. Ovaj rat je i božje i ljudsko delo. Zato su svi krivi. Doduše, zna to Gavriilo i ne izvdava, njihova krivica ne umanjuje njegovu. Najkrivlji je on sam. Da je za Rastkom krenuo, možda bi se događaji drugačije odvijali, možda bi sada Rastko bio živ. A nije krenuo i Rastko je mrtav.

Kriv sam, kriv, ponavlja dok skida odelo i oblači pidžamu.

Čini mu se da je vreme da se pokrene. Šta čeka? Ovaj rat ne vojuje viteštvo, u ovom ratu se neprijatelji ne gledaju u oči. Nema u ovom ratu ni svetlog oružja ni herojstva. Samo čelik i barut i nevidljivi neprijatelj, bez lica. Kao da ljudi ne ratuju. Čovek kao da nije čovek, kao da je samo meta, cilj koji je potrebno uništiti, neprijatelj se čak i ne mrzi, o njemu se i ne misli, on nije ljudsko biće. Nagledao se praznih očiju Nemaca i ljotićevaca. Obični ljudi, umorni i bez misli, čak i kada se smeju, ljudi koji postupaju, koji čine ono što se od njih traži, izvršavaju i ne razmišljaju. Najobičniji ljudi, bar tako izgledaju. Ljudi koji ubijaju bez savesti i ljudi koje ubijaju bez savesti. On to ne prihvata. On nije takav. Ni Lazar nije bio takav. Rastko nije bio takav. Zna to jer mu je otac. Toliko je puta tokom ovih ratnih godina prepoznao zlo u najobičnijem. Zar onaj pepeo na obali nije dokaz tome? I oni ljudi tamo. Obični ljudi, Beograd je pun takvih kao Grac što je, ili Nojšatelj, Nant ili Berlin. Beščašće ljudsko jednostavno nahrupi iz najobičnijeg čoveka, komšije, na primer. Zna da nije stvoren za ovakav rat, ne zna da li je stvoren za mir koji će nastati. I u tom miru biće ista ta obična lica kojih se sada grozi.

To što je prošlo vreme rata kakav on zna i kakav je vodio nije izgovor da se ne pokrene i ne povede sopstveni rat. Prošlo je, pa šta? On ne može drugačije nego što je naučio, nego što je vojevao. Možda je i prošlo njegovo ratovanje, ali

on iz svoje glave ne može da izbriše ono čemu su ga svojim primerom naučili đenerali Živojin Mišić i Paulus Šturm. On će neprijatelja u oči da gleda, kao čovek, bez straha. Nije ga napustio osećaj oficirske časti, a da je iskaže nikada nije kasno, u njegovim očima neprijatelj će videti da ima osećanja. Siguran je da se ni Rastko nije plašio, da je gledao neprijatelja u oči, da je do poslednjeg trenutka u njemu bila misao i da ga je Bog k sebi primio. Veruje, nada se Gavrilo da je Rastko poginuo kao čovek, kao oficir, jer je bio i čovek i oficir za ponos. Nikada neće zaboraviti trenutak kada mu se Rastko zakleo da će svoj obraz i oficirsku čast čuvati kao svetinju. Seća se da mu je rekao: *i kralj može da pogreši, i patrijarh može da pogreši, i majka i otac, čak i papa, ali oficirska čast mi ne dozvoljava da zgrešim*. Rekao je to onog dana kada je položio zakletvu i dobio oficirsku sablju. I veruje Gavrilo da se Rastko držao svog zaveta kao što se i on sam celog života tog načela pridržavao.

Dok leži u mraku kraj usnule Milice, budan je, san mu ne dolazi na oči. Zna, odluka se u njemu već uobličila. Zna šta mu je činiti. Veruje da će ga Milica razumeti, možda mu neće oprostiti, ali razumeće ga. Zna to jer se dobro poznaju. Znajú jedno drugo u dušu. Trideset i tri godine delili su istu postelju, za istom su trpezom obedovali, iste su ih brige mučile, skupa su nad Rastkovom posteljom bdeli, jedno o drugom brinuli. I voleli se. Da. Voleli su se, sve ove godine. To da ga dobro poznaje toliko je puta dokazala. Veruje da je i za nju bilo samo pitanje trenutka kada će se ovo desiti, kada će oficir u njemu prelomiti i progovoriti. U ovom trenutku jedino ga je mučila pomisao da nije saznao gde je Rastkov grob. Nada se da su ga njegovi vojnici pokopali, da su mu nad glavom kakav beleg ostavili, bar da su mu nad glavom oficirsku sablju u zemlju pobili i njegov šlem o nju okačili. Da se zna da je tu grob oficira.

Leži u krevetu i kroz zatvoren prozor posmatra nebo. Primećuje kako jedna za drugom nestaju zvezde dok na obzorju, sa istoka, bleđa svetlost najavljuje novi dan. Oka nije sklopio, čini mu se. Osluškúje ravnomerno Milićino disanje; mirno spava. Gavrilo ne oseća umor. Odmoran je.

Ne pamti kada se tako dobro osećao pred zoru. Više mu se ne spava. Verovatno je ipak spavao. Nakon toliko vremena, oseća nekakav spokoj. Miran je i pribran, kao onog jutra pred bitku sa Turcima kod Kumanova.

Ne brine za Pavla, zna da je živ i da je u logoru u Osnabriku, bezbedan je sa svojim saborcima, u društvu je srpskih oficira. Niko ga neće prokazati nacistima. Zaštićen je. Svoj je među svojim. Kada se ovaj rat okonča, vratiće se u domovinu i Milica će ga sa Marijom sačekati na beogradskoj železničkoj stanici. Spokojan je jer je i Marija na sigurnom, u onom homoljskom selu, među priprostim ali časnim ljudima. Zna da njegov saborac o njoj brine kao o svom detetu. Možda i bolje? Sigurno bolje, pa Radul mu je dao reč. Srce mu se cepa zbog Lazara i Rahele. Žao mu ih je koliko i Rastka. Ako je za Rastka malo mogao da učini, za Lazara i Rahelu svakako je mogao više.

Lazara su na prepad uhapsili i za njega, ispostavilo se, više ništa nije mogao da učini. Za njegovu porodicu pak mogao je, i hteo je. Preostali beogradski Jevreji su sredinom novembra već bili obavešteni da će morati otići u prihvatni jevrejski logor u Zemunu, na levoj savskoj obali. Za tu namenu su preuredili beogradsko sajmište. Lagali su ih Nemci o planovima za dalji transport na istok, u geto pripremljen za evropske Jevreje u Poljskoj. Moša je tešio Hanu i Klaru, ubeđujući ih da će ipak sve ispasti dobro, samo da budu mirni i trpeljivi, da ne upadaju Nemcima u oči. Gavrilo beše ubeđen da, nakon Lazareve pogibije, Moša više nimalo nije verovao u nemačke priče i baš zato ga je čudila njegova smirenost i spremnost da se pomiri sa sudbinom. Gavrilo je drugačiji, nije verovao ni jednoj jedinoj nemačkoj reči, stoga i nije želeo da čeka. Znao je da se ništa dobro ne može desiti. Zapravo, nikada nije verovao neprijatelju, pa zašto bi sada drugačije postupio i poverovao okupatoru? Stoga je rešio da po svaku cenu preduzme nešto kako bi ih sprečio da odu u logor. Bio je siguran da ih čeka sudbina koja je zadesila Lazara. Zato se bez odlaganja pokupio i, ne govoreći ništa nikome osim Milici, otišao Radulu u Poreč. Nakon četiri dana, vratio se sa Radulom u Beograd njegovom

dvokolicom u koju je bio upregnut snažan konj, riđan. Na Senjak je doneo ovcu i poveći džak krompira, vence crnog i belog luka i kacu sira. Za slavu, kao i svake godine, reče Milici da razglasi po komšiluku. I dok je Milica obilazila žene u susedstvu hvaleći Gavrila, svog vrednog domaćina, on već sa Radulom beše stigao kod Rahele i Marije, noseći im ponude u košarama. Nakon dva sata, napustili su stan u pratnji mlade Vljajne koja je u nedrima nosila objavu sa dozvolom za putovanje u Beograd na ime Luminice (Radula) Barbulović iz Poreča. Gavrilo je bio zadovoljan; bio je siguran da bi malo ko u toj seljančici u lanenoj haljini, zabrađenoj suknenom maramom, prepoznao Mariju Demajo. Dok su Radulovim čezama prolazili Ulicom kralja Aleksandra, put Smedereva i dalje, preko Požarevca, ka Kučevu i Homoljskim planinama, u kojima je, van svih prometnica, bilo ušuškano malo selo Duboka, Gavrilo je bio smiren, ali ne sasvim zadovoljan. Rahela je plakala.

Rahela, seća se da joj je rekao, neću ti oprostiti što si odbila da i ti odeš u Duboku sa Marijom i Radulom.

Dok mu se po glavi vrzmalo sećanje na kolone žena, dece i staraca koje su se kroz Beograd kretale ka Savi i potom pontonskim mostom do kapije logora iz kojeg će otići pravo u smrt, dok se prisećao kako ga je Rahela pogledala tog decembarskog dana u Karađorđevoj ulici, već se zajutirilo nad gradom.

„Vreme je da se krenem“, promrmlja Gavrilo i lagano ustade iz postelje.

Milica se samo promeškolji i, ne probudivši se, okrete se na drugu stranu.

„Zbogom, Milice, mila moja, nadam se da ćeš me razumeti“, prošaputa Gavrilo, zatvarajući vrata za sobom.

Jutro

Još je bila noć i policijski čas još beše na snazi kada se Gavriilo spremio da izađe na ulicu. Na prstima se kretao po kući, pazeći da ne probudi Milicu. Nije želeo da ga vidi niti da joj o svom naumu išta objašnjava, još manje da se sa njom raspravlja. Siguran je da se nikako ne bi složila sa onim što je naumio da uradi. Sve bi učinila da ga spreči. Najverovatnije bi u tome i uspela, ne bi joj to bio prvi put.

Dok je izlazio iz kuće, svoju oficirsku sablju je pažljivo nosio u ruci, da slučajno ne bi zazvečala. Za sobom nije zatvorio dvorišnu metalnu kapiju jer bi njena škripa u toj samrtnoj tišini probudila ne samo Milicu nego i čitav Senjak.

Tišina koja je vladala na ulici pomogla mu je da se smiri, da obuzda snažno udaranje srca. Disao je polako i ravnomerno, podesio je ritam koraka prema disanju, kao što je radio dok je bio u vojsci.

Već se razdanilo kada se niz Bulevar vojvode Putnika spustio pored Vajfertove pivare na Mostar.

Grad još ne beše izašao na ulice, mada sigurno nije spavao – samo je policijski čas i dalje bio na snazi.

Kada je stigao na raskrsnicu, obazreo se da vidi na koju će stranu. Učini mu se da vidi trojicu uniformisanih ljudi kako mu idu u susret Mokroluškim drumom. U prvi mah nije razabrao da li su to Nemci ili pripadnici Srpske državne straže.

Svejedno, pomisli, zar je važno kojoj vojsci pripada patrola? Na istoj su strani, onoj drugoj, na strani na kojoj on nije.

Zastao je kraj prljavog izloga obučarske radnje. Iako je okno bilo mutno, mogao se u njemu sasvim dobro ogledati. Povukao je peševe svečane oficirske bluze, namestio opasač i sablju na boku. Rukom je prešao preko ordenja. U futrolu mu je stajao njegov stari revolver, od kojeg se još od rata sa Turcima nije odvajao.

„Spreman sam“, zadovoljno je salutirao sebi, te se na petama ulaštenih oficirskih čizama okrenuo ka vojnicima koji mu se behu dobrano primakli. Mogao im je videti lica. Bili su to Nemci.

„Možda je tako bolje“, zaključi.

Vreme mu je sporo prolazilo, činilo mu se kao večnost. Stajao je raširenih nogu, njegove su čizme blistale od prvih sunčevih zraka. Levu ruku je položio na balčak svoje sablje, dok mu je desna mirovala uz telo, kraj otkopčanog preklopa futrole u kojoj je ležao revolver.

Nemački vojnici su usporili i podozrivo ga osmotrili. Znao je: njihovo mašinsko oružje je otkočeno i spremno za upotrebu. Svejedno mu je bilo, i njegov je revolver bio napunjen i otkočen.

*Gerhard, ob die verrückte alte Mann an der Brust trägt einen Judenstern?*⁵, upita jedan od njih.

*Ich denke, du hast Recht*⁶, odgovori Gerhard i podiže svoju mašinsku pušku.

U tom času prasnu pucanj i raspoluti jutarnju tišinu. Jeka je odzvanjala, a neverica rasla.

Gerhard je bio sasvim pometen. Zar je ta matora budala mogla da ga pogodi iz revolvera sa tolike razdaljine? Vrelina mu se širila grudima. Teško je disao, kao da mu je neko stavio ogroman kamen na grudi. Dok je padao, u daljini

⁵ Gerharde, je l' to onaj ljudi starac ima jevrejsku zvezdu na grudima? (nem.)

⁶ Mislim da si u pravu (nem.).

je čuo još jedan pucanj, pa još jedan. Onda više nije ništa čuo, izgubio je svest i utonuo u nekakvu svetlost.